

РОЗВІДКИ

Олександр Любич

●

ТОРГІВЛЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Розвиток сільського господарства і промисловості на початку ХІХ ст. зумовив поглиблення суспільного поділу праці, господарську спеціалізацію окремих районів Російської імперії. Це сприяло розширенню внутрішнього ринку, розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі, зростанню буржуазних відносин у всіх сферах суспільного виробництва.

Звичайно, такі процеси не могли оминати Чернігівщину - регіон традиційної ярмаркової торгівлі, наявність якої свідчила про існування досить розвинених ринкових відносин і була показником росту торгівлі та внутрішнього ринку. Загалом в Чернігівській губернії в першій чверті ХІХ ст. за рік проводилося 111 ярмарків у 44 селищах, а вже в 1845 році їх кількість зросла до 203 ярмарок, або майже удвічі, що ще раз підтверджує швидкий процес становлення ринкових відносин. Стационарна торгівля на селі була недостатньо розвинута, сільське ж населення потребувало промислових виробів, швидко розвивалася і зростала питома вага сільських і містечкових кустарних промислів, вироби яких можна було реалізувати тільки на дрібних ярмарках і торгах, а недостатня густота транспортної мережі тільки сприяла їх кількісному зростанню. Ярмаркова торгівля проводилася в усіх 15 повітах губернії. Характерно, що в місцевостях з більшою густиною населення кількість ярмарків була значно вищою. Як правило, вони концентрувались у басейнах річок Дніпра та Десни, але найбільше - у Ніжинському, Сосницькому та Новозибківському повітах. Збут товарів мав напрям на південь та на південний-захід, доходив до Бессарабії та не розповсюджувався на схід [1, С. 206].

Найбільше ярмарків у губернії відбувалося навесні, перед посівними роботами та після них, потім восени, менше всього влітку та взимку. Привабливими днями проведення ярмарків навесні були свята св. Миколи (9 травня), Трійці, Вознесіння, а також час «средноостя» та «преполовиння» (на четвертому та третьому тижні Великого посту), восени - на свята Покрови, Різдва Богородиці, Воздвиження, Михайлова чуда (8 листопада) і Іоанна Богослова (26 вересня), влітку були ярмарки на Петра і Павла та найбільше на Успіння (15 серпня), а взимку - в день св. Миколи (6 грудня), на Масляній та на Новий рік.

На ярмарках і торгах реалізувалися найрізноманітніші товари. З Чернігівщини тут продавали вироби з глини та посуд, парцеляну, папір, сукно, шерстяні тканини, прості дерев'яні вироби. Товари з інших регіонів завозились по Дніпру та Десні, іноді доставлялися волоком з Брянського повіту Курської губернії. Переважно це було залізо, чавун, скло та кришталь.

Особливістю ярмаркової торгівлі на Чернігівщині було перевищення ввозу товарів з Росії над вивозом. Це пояснювалось тим, що торгівля місцевими сільськогосподарськими товарами проводилася, як правило, без посередництва ярмарків. Зокрема, тютюн, худобу і сало збували за межами ярмарків [2]. Ціни на ярмарках і торгах були кредитними (кредит надавався здебільшого на шість місяців) [3].

На малих сільських ярмарках і торгах проводилася переважно роздрібна торгівля, базари поступово перетворювалися у місця збуту товарів повсякденного вжитку та худоби. Але із зростанням купецьких капіталів, швидким втягуванням у ринкові відносини селянських і поміщицьких господарств усе більшого значення в першій половині XIX ст. почала набувати оптова торгівля, яка потребувала великих ярмарків. Їх, як правило, обслуговували українські та російські купці. Майже всіх московських купців, краснорядців, а також заводчан, які пропонували товар на Чернігівщині, має сенс називати тільки продавцями, тому що самі вони на ярмарках і торгах нічого не купували. Господарі-прасоли із слобід Чернігівської губернії збирали мануфактурні та інші вироби в роздріб невеликими партіями і тут же продавали їх оптом. Не було суворого розмежування торгівців на фабрикантів, заводчиків або купців, на тих, хто продає товар з перших або з других рук. На дрібних і на так званих «чорних» ярмарках, на торгах і базарах значну роль відіграло місцеве селянство.

Покупцями на ярмарках і торгах Чернігівщини були в основному міські покупці, караїми, євреї, вірмени, слобожани, офени, або володимирці, торгівки руські та єврейські. Міським покупцем (термін прийнятий в тогочасній торгівлі) називався роздрібний міський місцевий купець, який володів нерухомістю. Здебільшого це були вихідці з Великоросії. Караїнам з Таврійської губернії уряд надавав більші пільги та привілеї порівняно з євреями, а купцям інших народів - більші кредити. Євреї купували мануфактуру з Росії та місцеві прасольські товари і вивозили за кордон, майже вся іноземна сучасна торгівля належала їм. Вірмени - міські купці з Нахичевана та Астрахані. Офени були хоодаками і рознощиками, які мали офіційну назву торговий селянин, і жили в селах Ковровського та Вязниковського повітів Володимирської губернії. В першій половині XIX ст. на Чернігівщині вони замінили купців Орловської губернії в торгівлі з поміщиками. Тільки деякі торгували в містах, як наприклад, ковровський купець Чернишов, що мав постійну лавку в Чернігові [4].

Слобожанами називали мешканців старообрядних слобід Мглинського, Новозибківського, Суразького і Стародубського повітів Чернігівської губернії, які ще в XVII ст. були переселені Петром I на Чернігівщину з Польщі. Раніше були відомі своєю підприємливістю в Розколі, а в першій половині XIX ст. стали не менш відомі заняттям підприємливістю і торгівлею. Прикладом може слугувати посад Клинци, де працювало до 22 суконних, шерстяних і льняних фабрик, сім з яких мали парові машини. Посад вів торг пенькою і різним прасольським товаром, який збирали по всій Україні і Новоросії та продавали за кордон через Ригу і Ковно [5, С. 105].

Слобожан Чернігівщини називали ще й прасолами. Прасольство - це збір з перших рук, від перших виробників однорідних предметів сільського промислу, що був розсіяний по руках виробників і сам по собі, одноосібно, не мав великого значення і цінності. Прасольський товар - товар збірний (наприклад, щетина - один пучок у одного селянина, інший - у другого). Хоодаки - прасоли були посередниками між селянином і купцем. Інколи слобожан називали коробочниками і ходебщиками, тому що вони не використовували транспорт, а ходили і носили свій товар у коробах. Прасольством займалися чернігівські слобожани, мешканці м. Рашівка Гадяцького повіту, іноді селяни Курської і Воронізької губерній [6].

До покупців красного товару належали також російські, малоросійські і єврейські торгівки. Купці їм роздавали товари, які не вдалося продати на попередніх ярмарках, а також такі, що вийшли з моди. Торгівки розпродавали їх на ярмарках і торгах в роздріб, сидячи на тротуарах, стільцях та стовпцях, і після відрахування відсотка на свою користь приносили виручку господарю.

Важливим залишалось питання формування адміністрацій, що відали торгівлею. Його початок відноситься до часів Катерини II, коли в 1779-1780 рр. працювала спеціальна комісія з комерції. Нею були зібрані дані, що стали обґрунтуванням рішення не створювати спеціальні органи, оскільки через потребу в обміні ярмарки і торги виникали самостійно. Якщо ж така необхідність виникала, місцевим органам надавалося право звертатись із заявою до сенату за дозволом на відкриття ярмарку. Для малих, місцевого значення ярмарків і торгів було достатньо дозволу генерал-губернатора. Це положення залишалося у силі до 1864 року, тобто до введення земських установ.

Торгівля на ярмарках проводилася без митного збору та гільдійських податків, незалежно від обсягу привезеного товару і виторгу. Платилося лише «містове» - за

зайняте місце на площі. Це стимулювало міське населення і купців брати участь у торгах. Селяни, не маючи можливості заплатити «містове», нерідко подавали скарги до сенату. Врешті, їх було звільнено від сплати «містового» за торгівлю своїми продуктами. Більше того, на місцеві органи покладалось обов'язки піклуватися про заохочення на ярмарки і торги осіб із продуктами для попередження підвищення цін на товари першої необхідності. У містах і селах ярмаркові та базарні площі перебували у підпорядкуванні міського чи сільського самоврядування, рідше - у власності приватних осіб. Оскільки для місцевих властей обтяжливо було утримувати торговельні площі (обладнувати лавки й балагани), вони нерідко віддавали їх під заставу в відкупне утримання на конкурсній основі. Розмір застави залежав від прибутковості даної площі.

Зазвичай в одній лавці разом продавали різні товари, один був додатком до іншого. В оптових лавках із залізом продавали також бичову, з цукром збували папір, поряд з голочним або галантерейним товаром розміщувалась фарба, поряд із склом і кришталем - меблі. Це призвело до того, що раніше присвоєні назви деяким товарам інколи вводили в оману.

Так, наприклад, голочним товаром називали різний галантерейний товар простої роботи і низької якості: селянські сережки, обручки, намисто, заколки, кишенькові книжки і т.п. Досить важко визначити, що розумілося під назвами бакалійщина і москотільщина. Інколи ці товари називали руськими, тоді як бакалію - якщо під нею розуміти сухі фрукти та ягоди - отримували з Туреччини, Греції та Малої Азії, а москотіль - тобто коріння і фарби - також з-за кордону, здебільшого через порт у Петербурзі.

Найвідомішими з ярмарків Чернігівщини першої половини XIX ст. були Хрестовоздвижинський в м. Кролевець і Всеїдний у м. Ніжин, відкриті відповідно в 1646 р. і 1657 р. На них привозили товари навіть з далеких місць, таких як Силезія або Кавказ [7, С. 60].

Ніжинський Всеїдний ярмарок (працював до 1847 р.) заснували греки, яких було звільнено від усіх служб і повинностей універсалом Б.Хмельницького від 2 травня 1657 року в м.Чигирині. Греки і вірмени Ніжина, серед яких найзаможнішими були брати Анастасій Павлович та Микола Павлович Зосими, здебільшого привозили товари з Туреччини. Участь в ніжинській торгівлі брали також московські, болховські, белевські купці та прасоли з старообрядних слобід Чернігівської губернії.

З Росії до Ніжина привозили хутро, лляні, пенькові та шерстяні вироби, коломенки, полотно, тік, рибу, з Криму - сіль та овечі шкури, через суходольний кордон з Гданська (Данцига) - голландське, французьке та англійське сукно, золото, із Східної Пруссії - французькі і німецькі шерстяні тканини, ситець, панчохи, полотно та інше, з Лейпцига - порцеляну, галантерею, шовкові і шерстяні вироби, з Граца - коси, з Бреславаля - просте силезьке сукно, з Італії, через Угорщину і Польщу - різні венеціанські та шовкові товари, з Туреччини через Молдавію і Польщу з Янина - шовк варений, з Туркова - червоний кумач, з Архипелагу - різні вина, бакалію, дерев'яне масло [8].

Таким було становище до видання тарифу 1822 року. Ніякий урядовий захід в Росії не призвів до такого перевороту в побуті та промисловості, як він. За цим тарифом різко підвищувалось мито на закордонні товари, і на внутрішньому ринку утверджувалось монопольне становище російських фабрикантів. Розвиток торгівлі на Чернігівщині почав супроводжуватись швидким завоюванням її російськими купцями і фабрикантами. У Московській, Володимирській та Костромській губерніях було створено цілу мануфактурну округу, сотні тисяч рук прийшли в рух, сотні фабрик виробляли велику кількість товарів, що потребували збуту. Чернігівщина була готовим великим ринком, значення місцевих ярмарків та торговельних пунктів різко зменшилось.

Міста та ярмарки, раніше сильні торгівлею іноземними товарами, значно занепадали (Ніжинський Всеїдний ярмарок припинив існування в 1847 р.) і навпаки набули сили ті ярмарки й торгові місця, які й раніше були важливими для збуту російських товарів, ті пункти, що були ближчі до нового ринку й віддаленіші від конкуренції з іноземними товарами та контрабанди. Головним пануючим товаром стали красні, або руські мануфактурні вироби. За застосуванням товару ярмарки розділились на літні та зимові, вони почали отримувати значення не за відпуском місцевих сирих виробів, а за привозом товарів з півночі.

У Кролевеці найвідомішим був Хрестовоздвижинський ярмарок, який офіційно

розпочинався 14 вересня, закінчувався 28-го, інколи раніше, бо купці хотіли скоріше потрапити на Покровський ярмарок у Харкові. За офіційними даними, обороти ярмарку у Кролевеці були більші, ніж на всіх інших ярмарках Чернігівщини, що надавало йому право на четверте місце в Україні після Хрещенського в Харкові, Іллінського в Полтаві та Корінного в Корінній Пустині Курської губернії [9].

Кролевець - це крайній західний пункт, що належав до російського ярмаркового колеса, на півночі таким пунктом був Курськ, на півдні - Полтава або навіть Єлисаветград. Він пов'язував великоросійську північно-східну ярмаркову діяльність з торгівлею північно-західних губерній. Кролевецький ярмарок був важливим через ввіз до Чернігівської губернії російських мануфактурних товарів, торгівлю із західними та білоруськими губерніями як збірний середній пункт між московськими фабриками і західними споживачами, і навпаки - мануфактурні товари, куплені на цьому ярмарку, розповсюджувалися по Чернігівщині, Київщині та Волині, Могильовській, Мінській і Вітебській губерніях.

Особливою рисою торгівлі в Кролевеці було те, що в ній брала участь більша кількість покупців з Білорусії, ніж на інших ярмарках, що там розпочинали торговельний рік слободські прасоли Чернігівської губернії, які були головними покупцями мануфактурних товарів. На ярмарку був цілий єврейський суконний ряд з 12 лавок, що вели оптову торгівлю, у роздріб євреї продавали велику кількість товарів безпосередньо з возів. До Кролевеця євреї привозили багато сукна та шерстяних матерій з фабрик Заходу, торгували і галантерейним товаром іноземного, здебільшого віденського виробництва, та голландським полотном. Цей ярмарок був останнім оптовим для євреїв в Україні. Після Кролевецького були Покровський у Харкові, Введенський у Сумах та Хрещенський у Харкові - три ярмарки, де євреї не мали права вільної торгівлі. Тому Кролевецький зростав за рахунок припливу єврейських купців. У першій половині XIX ст. їх кількість доходила до 767 душ. Вони привозили із собою велику кількість грошей [10, С.152].

Краснорядний і чорний ярмарки у Кролевеці займали велику територію, що складалася з двох площ, розділених соляними крамницями й зручних для торгівлі. Але у 1817 році всі лавки згоріли внаслідок пожежі і не були відновлені через брак коштів. Чорний ярмарок Кролевеця славився значною кількістю щепного товару. В цьому відношенні Чернігівська губернія мала пріоритет порівнянно з іншими українськими губерніями. Адже, крім лісів у її північних повітах, вона отримувала деревину по Десні з Брянського та Жиздринського повітів, з усього Полісся.

У другій чверті XIX ст. збут товарів на Кролевецькому ярмарку збільшився удвічі порівняно з минулими роками. Якщо у 1845 р. було привезено товарів на 3 028 750 крб. і продано на 1 837 200 крб., то в 1854 р. відповідно на 5 754 891 крб. і на 3 492 410 крб. [11, С.390]. Таке зростання торгівлі пов'язане з тим, що після перенесення Іллінського ярмарку з Ромен до Полтави вся торгівля, необхідна для постачання краю, сконцентрувалась у Кролевеці. Там купували товари для Чернігівської, Мінської, Могильовської та Вітебської губерній.

У 1820-х роках кріпосницьке господарство вступило в смугу затяжної аграрної кризи, що тривала майже два десятиліття. В її основі лежали насамперед екстенсивні способи землеробства і малопродуктивна панщинна праця селян-кріпаків у поміщицькому господарстві. Криза виявилась у відносній перепродукції хліба через падіння цін на нього на європейському ринку. Поглибленню кризи особливо сприяв повільний ріст внутрішнього ринку, а також неорганізованість транспорту, що ускладнювало перевезення хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Щоб зберегти прибутки, поміщики збільшували ціни на продукцію. Вартість пшениці зросла з 2 крб. 57 коп. за чверть у 1828 р. до 5 крб. 43 коп. у 1834 р. і 6 крб. 35 коп. у 1847 році [12, С.100]. Це призводило до того, що значна кількість сільськогосподарських товарів, які перебували в руках поміщиків, не знаходила збуту.

Серйозним гальмом для розвитку торгівлі, як і раніше, був транспорт, який протягом усієї першої половини XIX ст. залишався на надзвичайно низькому рівні. В 1843 р. у Чернігові на ринку продавали борошно по 20 коп. сріблом за пуд, а в містечку Гомель те ж саме борошно - по 1 крб. сріблом за пуд [13, С. 313].

Торгівля ж на Чернігівщині, незважаючи на несприятливі умови, продовжувала розвиватися, що відбилося в подальшому зростанні суспільного поділу праці,

господарській спеціалізації регіону та розширенні внутрішнього ринку, збільшенні товарного виробництва і вдосканаленні капіталістичних відносин [14, С. 102].

Таким чином, у першій половині XIX ст. зросла перевага російського купецтва в торгівлі Чернігівщини: торгівля ця росла значною мірою коштом привозу чимраз більшої кількості товарів з центральної Росії (переважно текстилю і металевих виробів). У містах і на селі ярмарки залишалися основною формою торгівлі. Державні органи тримали торгівлю під опікою. Створення річних ланцюгів ярмаркової торгівлі свідчило про формування всеросійського ринку. Залежність Чернігівщини від Росії в цей період зростала.

Джерела та література:

1. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов, Кн. 5. - 1874. - С. 206.
2. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО) - Ф. 163. - Оп. 1. - Спр. 1.
3. Китченко О. О торговых и торговых пунктах в Малороссии // Черниговские губернские Ведомости. - 1852. - № 50.
4. ДАЧО - Ф. 127. - Оп. 13. - Спр. 47. - Арк. 1349.
5. Черниговские губернские ведомости. - 1847. - № 19. - С. 105.
6. Скалецкая О.Ю. Русско-украинско-молдавские экономические связи в 70-х гг. XVIII - нач. XIX вв. - М., 1986.
7. Ястребов Ф. Нариси з історії України. Україна в першій половині XIX ст. - К., 1939. - С. 60.
8. ДАЧО - Ф. 127. - Оп. 1. - Спр. 2577.
9. Бережков М. Город Нежин в начале XIX века. - Нежин, 1895.
10. Кеппен П.П. Девятая ревизия. - СПб., 1857. - С. 152.
11. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. - СПб., 1858. - С. 390.
12. Ястребов Ф. Вказана праця - С. 100.
13. Варнеко О. До історії залізничного транспорту. - К., 1927. - С. 313.
14. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. - К., 1962. - С. 102.

Микола Виговський

УКРАЇНСЬКИЙ ЕСЕР ЮРІЙ ОЗЕРСЬКИЙ: КЕРІВНИК УКРНАУКИ ПРИ НАРКОМОСІ УСРР

Сучасна історична наука в Україні вирізняється активним формуванням напрямку біографістики, тобто дослідженням науково-теоретичної спадщини та громадсько-політичної діяльності відомих і забутих особистостей. Характерно, що з'ясування життєвого шляху відбувається в контексті соціальної історії та повсякденності, суперечливих вузлів суспільного розвитку. Висвітлюються не лише досягнення, а й недоліки, навіть якщо йдеться про видатні постаті нашої минувшини. Українське суспільство позбавляється лабет тоталітаризму, рабської психології, хамелеонства, тому критично переглядає героїчні і трагічні уроки історії.

В історіографії проблем партійно-радянської номенклатури постать Ю.І. Озерського згадується побіжно,¹ але в деяких біографічних розвідках і мемуарно-документальних виданнях його діяльність, роль і місце в культурно-освітньому житті УСРР набули дещо ширшого висвітлення. Він чомусь не потрапив до збірника статей, опублікованого 1992 р. у започаткованій Інститутом історії України НАНУ серії «Реабілітовані історією» на противагу його колегам по Народному комісаріату освіти УСРР (НКО УСРР) - О.Я. Шумському, А.А. Хвилі, О.А. Полоцькому.² Юрій Іванович також належав до верхівки номенклатури культурно-освітніх установ, відтак про нього писали, коли досліджували малоз'ясовані питання життя і творчості науково-педагогічної інтелігенції,³ у тому числі західноукраїнської.⁴ Його зараховують до жертв політичного терору в УСРР 1930-х рр.,⁵ хоча колишньому есерові Озерському вдалося уникнути арешту 1935 та 1937 рр. за «справами боротьбистів», коли репресій зазнали О.А. Полоцький, М.П. Любченко, А.А. Хвиля, В.Д. Кузьменко,⁶ які свого часу уособлювали керівну ланку Наркомосу УСРР та його галузевих підрозділів. Досліджуючи біографію

Озерського, вчені переймалися трагічним фіналом його номенклатурної діяльності, нехтуючи до певної міри принципом об'єктивності щодо ролі і функцій керівника Укрнауки при Наркомосі УСРР.

За соціальним походженням Ю.І. Озерський належав до селянства, позаяк народився в с. Смяч Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії у 1896 р., але в анкетах «відповідального керівника» зазначав власноруч - «інтелігент, син попа».⁷ Він закінчив духовне училище і семінарію в Чернігові, а в 1914 р. поступив до Петроградського історико-філологічного інституту, де і брав участь у діяльності Української студентської спілки, очолюваної Є.Нероновичем. Там студент Озерський познайомився з українськими есерами - М.Салтоном та М. Чеченем, а вже весною 1917 р. його направили до Києва і згодом до Чернігівського губкому партії есерів. Саме в Чернігові «потоваришував» з В.Блакитним - одним з ідеологів УПСР, займався підпільною діяльністю в містах губернії - Ніжині, Конотопі, Глухові, Кролевці, був делегатом з'їзду УПСР у квітні 1918 р., на якому відбувся розкол партії.

Освітньо-номенклатурну роботу розпочав у 1919 р. у Ніжині, очолюючи відділ народної освіти, але як член УКП(б), а після розпуску партії боротьбистів у березні 1920 р. пристав до КП(б)У.⁸ За «проявлену лояльність» до більшовиків його призначили до Колегії політичної освіти дорослих НКО УСРР, у якій Озерський працював протягом 1921 - 1922 рр. Функції політосвіти не обмежувалися навчанням «політграмоти» - первинної ланки номенклатури освітніх установ, вони також поширювалися на духовне та літературно-мистецьке життя суспільства, яке «українізувалося». Він відвідував засідання Держнаукметодкому при НКО УСРР, ревізував діяльність видавництва «Рух», УРЕ, брав участь у роботі з'їзду письменників-гартівців, був членом редколегії освітянських часописів.

Призначення Наркомом освіти УСРР О.Я.Шумського сприяло просуванню ходінками влади багатьох колишніх активістів УКП(б). Так, 21 січня 1926 року за розпорядженням Наркома на посаду завідуючого Управлінням політосвіти НКО УСРР призначили Ю.І.Озерського.⁹ Зарекомендувавши себе «позитивно», він потрапив в поле зору наркома М.О. Скрипника, якого «висунули» замість Шумського у березні 1927 року. Новоспечений нарком, котрий волів стати академіком ВУАН, видав 15 липня 1927 р. наказ: «На тов. Озерського Ю.І. завідателя Управління НКО накладається виконання обов'язків завідателя Укрнауки в сполученні зі завідуванням Управлінням Політосвіти».¹⁰ Поєднання обох посад в одних руках означало встановлення жорстокої політцензури в установах науки та освіти. Академік С.О.Єфремов, у якого, судячи зі «Щоденника» вченого, склалися неоднозначні стосунки з ним, зазначав тоді, що Озерський «почував себе господарем в Академії».¹¹ За нотатками згаданого «Щоденника» Єфремова можна виявити справжнє місце і роль українського політцензора в науковому та культурно-освітньому житті України другої половини 1920 - початку 30-х рр.

Перший запис про Озерського в «Щоденнику» Єфремова припадає на 22 липня 1927 року, тобто тиждень після його призначення на голову Укрнауки, а стосувався він кадрового складу Всеукраїнської академії наук (ВУАН) та її фінансування. «Голова наради Озерський поведився більш ніж коректно, - занотував Єфремов, - бо разом з мною обороняв інтереси Академії проти фінансового управління».¹² Нарада відбувалася в Харкові в Наркомосі, учасники якої розподіяли бюджетні кошти між установами системи освіти, науки та культури. Прізвище Озерського згадується у «Щоденнику» Єфремова понад 30 разів, але в глузливо-іронічному контексті. Посада дозволяла Озерському вирішувати кадрові питання, здійснювати ревізію діяльності ВУАН, впливати на вибори, формувати політико-ідеологічні пріоритети секції суспільних наук. Траплялися з ним і дивні пригоди. В листопаді 1927 р. Академія наук одержала помешкання для президії, а телеграму подяки надіслала до ЦК ВКП(б). «В своїй останній розмові з Президією Академії Озерський між іншим запитав і про ту телеграму, - записав 18 листопада Єфремов. - «Діло добре, телеграма звернула увагу скрізь, і в нас, і за кордоном; так же ні наша, ні Російська Академія не говорила... одно тільки в наших колах викликає непорозуміння: чому її адресовано до ВКП? Хіба ж наша КП(б)У не ближче до Академії.»¹³ Мотивація подібного тлумачення зрозуміла: номенклатура Укрнауки воліла почути подяку на свою адресу, щоб одержати політичні дивіденди від ЦК КП(б)У. Тут не було якогось «ідейного сепаратизму» чи ностальгії за боротьбистським минулим.

Керівникові Укрнауки доводилося перебувати між декількома вогнями: залагоджувати непримиренність М.С.Грушевського та Єфремова, а з другого боку, реалізовувати амбітні претензії Скрипника на звання академіка. Складається враження, що сутички між вченими були рукотворними, тобто Скрипник діями і вчинками Озерського намагався внести організаційний та особливо ідейний розкол між академіками. «Розказують, - занотував Єфремов 25 січня 1928 р., - що Озерський запрохує до себе академіків та й очітує. Був у його Пфейфер». «Дивуюсь, - каже Озерський, - що Другий відділ, хоч найчисленніший, не хоче брати на себе влади в Академії... От, наприклад, яка ваша думка про таку комбінацію: Тутківський - президент, Плотников - віце-президент, Симинський - неодмінний секретар», - «не знаю, - каже Пфейфер». Справді, не дурна думка: це була б для начальства ідеальна комбінація. Більш комісаро-слухняної Президії й уявити собі не можна.»¹⁴ Укрнаука, яка перебувала у складі Наркомосу, очевидно, виконувала «директивні» вказівки Скрипника. Для перевірки діяльності Академії наук була навіть створена спеціальна комісія, яку очолював Озерський. «До ревізії, на думку Озерського, академіки поставились або вороже, або холодно й пасивно, опріч двох: Тутківського та Симинського, - записав Єфремов до «Щоденника» 11 лютого 1928 р.»¹⁵ Укрнаука в особі Озерського намагалася «запропонувати переобрання президії», але тоді у нього не було прихильників. Він, судячи із зауваг Єфремова, був незадоволений, «звичайно, ревізорів з такого результату не можна бути дуже вдоволеному».¹⁶ Але тоді боротьба за радянізацію президії Академії наук лише розпочалася.

3 травня 1928 р. відбулися вибори в академіки та власне президії і керівництва ВУАН. Напередодні Озерський провів активну «оргпідготовку», навіть запевнив Скрипника, що саме наркома оберуть головоючим на зборах і «голосуватимуть слухняно за всіх, за кого звелють».¹⁷ Збори обрали головоючим першого президента ВУАН В.І.Вернадського, а висунуту академіком П.А.Тутківським кандидатуру від Наркомосу - Скрипника, відхилили. Президентом Академії наук обрали Д.К.Заболотного, а всі зусилля «комуністичного Мачницького», тобто Озерського, що мав псевдонім - Мачницький, «протиснути» в академіки Скрипника - виявились марними. Не вдалося усунути від справ і Єфремова. Отримавши поразку, Озерський фактично започаткував разом із Скрипником політичне переслідування неслухняних академіків. 6 травня 1928 р. газета «Пролетарська правда» - друкований орган Київського окружного партії - опублікувала доволі радикальну статтю про результати виборів до президії Академії наук, яку, на переконання Єфремова, «інспірували» Скрипник та Озерський.¹⁸ «Перша група, - зазначалося в куцоному коментареві до підсумку виборів, - подачею своїх голосів виявила політичну демонстрацію проти органів радянської влади, що керують культурними справами, а тим самим і проти всього радянського уряду України. Друга група своїм голосуванням не протиставляла себе політиці НКО, але не цілком розібралася в усіх нюансах намірів першої групи. Третя група академіків підтримала Наркомос».¹⁹ Цей дивний репортаж, автором якого був Озерський, викликав пересторогу в Академії і переполюх серед номенклатури наркомосу. «Кажуть, - занотував Єфремов 7 травня 1928 р. - що після голосування в Академії «представники од Наркомоса» ходили, мов у воду опущені: це не перший випадок, що голосовано проти чиновників у всій радянській практиці, - виходить, що взагалі можна так голосувати. Отже, рушиться найголовніша підвалина радянського ладу».²⁰ Висновок притаманний для Єфремова, якого неможливо запідозрити у симпатії до радянської влади, але вибори засвідчили позицію науковців.

Протистояння офіційного Харкова, де перебував Наркомос УСРР, з УАН, яка залишилася в Києві від часу свого заснування у 1918 р., завершилося перемогою інтелігенції над номенклатурою. Академік Єфремов та його колеги, незважаючи на появу так званої «волобуєвщини», тобто політичного попередження від влади, виявили пасивну і результативну форму спротиву. Лідер Укрнауки Озерський, якого Єфремов називав «Прегоратива», тому що той весь час говорив не «прерогатива», а навпаки, «просто боїться вертатись до Харкова, тому він і сидить у Києві та усилюється «рятувати ситуацію»».²¹ Його відрядили тоді до Берліна у справах Наркомосу, а на зворотному, шляху Юрій Іванович відвідав Львів, зустрічався з місцевою інтелігенцією.²² Очевидно, йшлося про те, щоб унеможливити публікації розвідок Єфремова на сторінках галичанських періодичних видань.

Скандальні вибори до УАН спричинилися до того, що вона не відсвяткувала свого

ювілею - 10-річчя заснування. Повернувшись з Європи, Озерський мав зустріч в Академії, розповідаючи «речі відомі» та «хвастиліві дурниці».²³ Щодо ювілею Єфремов не висловлював подиву - «навіть добре: одним скандалом менше в житті Академії», але одночасно згадав про ініціативу його проведення, яка належала все-таки Озерському, у тому числі із запрошенням іноземних вчених.²⁴

Чергова виборча кампанія до УАН розпочалася весною 1929 р., яка висунула нових представників партійно-державної номенклатури. «В академіки пруться: Скрипник, Гринько, Затонський, Шліхтер, - зауважив про себе Єфремов, - не кажучи вже про Яворського, - все, як бачимо, великі вчені!»²⁵ Напередодні виборів Раднарком УСРР видав постанову «Про поповнення ВУАН новими дійсними членами та про порядок вибору їх»,²⁶ відтак Озерський одержав чергову мотивацію своєї номенклатурної діяльності. Згадавши про «труднощі переходового періоду, поживлення класової боротьби в нашій країні, зростання дрібнобуржуазних, зокрема, націоналістичних настроїв, що позначилися і на окремих наукових робітниках», голова Укрнауки закликав в одній із статей академіків поставитися відповідально до виборів задля того, «щоб краще їх провести». Про це він писав на сторінках його улюбленої «Пролетарської правди».²⁷

Поповнення «новими, молодими силами, зокрема - представниками марксистської методи в дослідженні», він вважав вкрай необхідним, бо з-поміж діючих академіків, з «марксистською метою» - немає.²⁸ Запланували обрати до нових дійсних членів ВУАН, з них 20 перевести на бюджет НКО, тобто штатних академіків.²⁹ У червні 1929 р. відбулися вибори керівництва у відділеннях, у тому числі й історико-філологічного, де Єфремов очолював кафедру історії новітнього українського письменства. На зборах, які обирали керівництво, Сергій Олександрович утримався від голосування. «Озерський в кінці пробував мені дорікати за те, - занотував до «Щоденника» академік Єфремов, - що я зіпсував їм одногосність і одержав од мене різку одправу, що я голосую по совісті, а не з наказу».³⁰ За академіком Єфремовим органи ДПУ слідували постійно, про що він сам пише у «Щоденнику», але 1929 р. виявився для нього доленосним - його заарештували за сфабрикованою справою «СВУ». Можна припустити, що «неслухняна позиція» академіка, крім його політичної біографії, стала причиною форсованої підготовки процесу «під Єфремова». Замовником цього разу була не Укрнаука з її активним керівником, а партійна номенклатура вищого рівня.

На початку січня 1930 р. Озерського «звільнили від виконання обов'язків члена колегії НКО УСРР» у зв'язку з «переходом на іншу роботу», відтак йому доводилося працювати в УРЕ, читати лекції в Харківському ІНО, допоки про нього не згадали знову, запросивши головою Держвидаву УСРР 2 березня 1930 р.³¹ А наступного дня секретаріат ЦК КП(б)У затвердив кандидатуру Озерського «на голову ДВОУ, ввівши його до складу НКО».³² Повернення виявилось доленосним, тому що рівно через рік кадровий склад Наркомосу УСРР на чолі зі Скрипником було «очищено» від «ухильників». Після самогубства колишнього наркома розпочалися масові репресії проти його прихильників. Не став винятком і Ю.І. Озерський. Його арештували 23 листопада 1933 р., визнавши одним із членів фашистського блоку, яким безпосередньо правили лідери УВО, відтак звинуватили у спробах замаху «на життя вождів партії».³³ У січні 1934 р. він визнав свою причетність до керівництва «українсько-боротьбистського блоку», позаяк дома залишились дружина Олександра Дмитрівна Кривусьова, 14-річний син Костянтин та 8-річна донька Заря.³⁴ Вирок був типовим для політ'язнів 1934 р. - засудження до розстрілу з наступною заміною його засланням на 10 років до таборів. Соловецький табір особливого призначення (СТОП) справді виявився останнім пристанищем Озерського. У вересні 1935 р. його дружина намагалася розшукати місце перебування чоловіка, звертаючись до НКВС СРСР, але марно. Він перебував на Соловках разом з сотнями українських літераторів, письменників, вчених, яких добре знав. У 1936 р. секретно-політичний відділ НКВС виявив занепокоєння з того, що колишні члени «УВО» можуть підтримати фашистську Німеччину, яка претендувала на території за Рейном, тому рекомендували пильнувати за поведінкою Озерського, що «користувався авторитетом» у Скрипника та був «сподвижником українського наркомоса Шумського».³⁵ В листі Озерського до О.Д. Музолевської, яка мешкала в Харкові, перехопленого чекістами, йшлося про побут радянського політ'язня. Прочитуємо його мовою, яка зафіксована у спецзведенні Од ПУ від 10 червня 1934 р.: «Сонце виходить в три часа ночи, а заходить в 11 часов, -

легко можна обійтись без огня. Работаю на общих работах: таскал дрова и лес из воды и складывал в штабеля для погрузки, - о работе по специальности не может быть и речи, да и негде здесь, на острове, как челюскинцы живем. Питание неважное, получаем хлеба 700 гр., каша на завтрак или борщ из сушеных овощей и опять каша или рыба, вечером же только кипяток. Сахара имею 400 гр., посему еле хватает на 2 недели вприкуску. Сплю пока на досках - конечно, не на постоянной кровати, - подложивши пальто. Имеем почту и газету, но библиотека здесь очень маленькая, да и не те книги, которые нужно для меня. Работать над собой почти невозможно».³⁶ У липні 1934 р. він одержав листівку від дружини, яка відправила її з Москви, інформуючи про те, що листи з Соловків інколи одержувала. «Я не знаю, за що ты арестован, какое у тебя обвинение и какой у тебя срок, - писала вона йому в одному з листів, - была у прокурора и сколько ни просила, но ничего не узнала».³⁷ Судячи з листа Озерського до Музолевської, у якому він розпитував про долю дружини та дітей, її листи до нього не доходили. Відомо, що його дружина намагалася уникнути репресій, але не надовго, позаяк в одному з листів Озерського йшлося про те, що вона могла б приїхати на поселення, якщо він відбуде третину ув'язнення. Незбагненна логіка життя: перебуваючи в самому кратері смерті, думати про порятунок, про відсутність потрібної книги, вилаштовувати плани на майбутнє. Він відсидів третину терміну «покарання», але замість «поселення» з дружиною, його стратили. 7 жовтня 1937 р. особлива трійка УНКВС Ленінградської області, розглянувши справу оперативної частини Соловещької в'язниці ГУДБ НКВС СРСР на 52 осіб, засуджених до різних термінів ув'язнення, які залишилися «на контрреволюційних позиціях і продовжували вести контрреволюційну агітацію та виявляти терористичні наміри», засудила Ю.І. Озерського до розстрілу.³⁸ Серед страчених виявились також відомі вчені та освітяни, керівники культурно-освітніх установ - М.М. Вороний, А.М. Гарбуз, В.Ф. Гоца, П.Ю. Дятов, Й.М. Зозуляк, М.К. Зеров, К.І. Коник, О.А. Крушельницький, М.М. Лозинський, М.П. Павлушков, М.М. Полоз, В.П. Підмогильний, О.І. Бадан-Яворенко, Ю.П. Мазуренко та інші. Дружина Озерського мешкала у Москві, домагаючись реабілітації чоловіка, тому 14 квітня 1962 р. президія Верховного суду Карельської АРСР скасувала судовий чи позасудовий вирок 1937 р. Його реабілітації, а не повернення дочекалася і рідна мати - Ольга Миколаївна Зебницька, яка жила у Києві.³⁹

Джерела та література:

1. Дорошко М.С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20 - 30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. - К.: Видавничо-поліграфісний центр «Київський університет», 2004. - 154 с.
2. Реабілітовані історією (АН України, Ін-т історії України та ін.: Редкол.: П.Т. Тронько (відп. ред.) та ін.). - Київ - Полтава: Рідний край, 1992. - 401 с.
3. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20 - 30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. - Донецьк: НОРД-ПРЕСС, 2004. - 455 с.; Даниленко В.М., Кузьменко М.М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського нарком осу. Біографічні нариси. - Севастополь-Донецьк: «Вебер», 2003. - 56 с.
4. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20 - 50-ті роки ХХ ст. - К.: Наукова думка, 1994. - С. 146, 156, 252, 304.
5. Марочко Василь, Хіллі Гьотц Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 - 1941). - К.: Науковий світ, 2003. - 301 с.
6. Шаповал Ю.І. Україна 20 - 50-х років: сторінки ненаписаної історії. - К.: Наукова думка, 1993. - С. 163, 223.
7. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп. 12. - Спр. 5456. - Арк. 1-2.
8. Там само
9. Там само. - Арк. 2.
10. Там само. - Арк. 12.
11. Єфремов Сергій Щоденники. 1923 - 1929. - К., 1997. - С. 745.
12. Там само. - С. 522.
13. Там само. - С. 548.
14. Там само. - С. 578.
15. Там само. - С. 586.
16. Там само
17. Там само. - С. 625.
18. Там само. - С. 626.
19. Переобрання президії УАН // Пролетарська правда. - 1928. - 6 травня.
20. Єфремов Сергій Знач. видання. - С. 627.

21. Там само. - С. 633-634.
22. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Зазнач. праця. - С. 304.
23. Там само. - С. 632.
24. Там само. - С. 748.
25. Там само. - С. 757.
26. Див.: Вісті ВУЦВК. - 1929. - 17 квітня.
27. Озерський Ю. Про вибори нових академіків до Всеукраїнської академії наук // Пролетарська правда. - 1929. - 21 квітня.
28. Там само
29. Там само
30. Єфремов Сергій Зазнач. видання. - С. 77.
31. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп. 12. - Спр. 5456. - Арк. 1-2.
32. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 6. - Спр. 235. - Арк. 114.
33. Даниленко В.М., Кузьменко М.М. Зазнач. праця. - С. 19.
34. Там само. - С. 20.
35. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Том 1. - К., 1997. - С. 80. 36 Там само. - С. 181. 37 Там само. - С. 187.
38. Там само. - С. 185.
39. Даниленко В.М., Кузьменко М.М. Зазнач. праця. - С. 19-20.

Ірина Еткіна

З ІСТОРІЇ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (КІНЕЦЬ 1919 - 1920 рр.)

Сучасна українська економіка стоїть перед необхідністю створення нових форм сільськогосподарського виробництва, які б відповідали запитам ХХІ ст., що спонукає до обов'язкового врахування історичного досвіду нашої країни. Особливий інтерес викликає період української революції 1917 - 1921 рр., коли вектори аграрних реформ змінювалися з калейдоскопічною швидкістю, як і політичні режими. Розгляд регіональних особливостей земельних перетворень кінця 1919-1920 рр. сприяє адекватному відображенню історичної дійсності.

Дослідження аграрних перетворень включає в себе широкий спектр питань, але в рамках даної статті ми зупинимось лише на одному - розподілі земель серед селянства губернії. Цій проблемі присвячена монографія М.І.Ксензенка.¹ Окремі аспекти цієї теми розглядали як радянські дослідники, зокрема, Н.І.Супруненко², І.І.Шевченко³, Р. Д. Лях⁴, В. В. Калініченко, І. В. Хміль, так і сучасні: Я. Малик⁷, О. Ганжа⁸, С. Кульчицький⁹ та інші.

І все ж ряд проблем залишився невисвітленим або потребує переоцінки. Саме залучення місцевого матеріалу дає змогу уникнути схематизації при вивченні складних економічних процесів. Тема є складовою комплексної проблеми «Соціально-демографічні процеси в Україні в І-й половині ХХ ст.», яка досліджується на кафедрі історії слов'ян Чернігівського педуніверситету.

У статті поставлено за мету дослідити механізми реалізації радянського аграрного законодавства кінця 1919 - 1920 рр. на матеріалах Чернігівської губернії. Для розв'язання поставлених завдань залучено документи Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО) та матеріали тогочасної преси.

Територія губернії на 1920 р. становила 37 348 км² і поділялась на 11 повітів. 26 серпня 1920 р. ВУЦВК УСРР ухвалив рішення про утворення Шосткинського повіту, до складу якого увійшли окремі волості Новгород-Сіверського, Кролевецького та Глухівського повітів.¹⁰ За переписом 1920 р., чисельність мешканців губернії сягала 1841,8 тис. чоловік.¹¹

Весь нетрудовий земельний фонд губернії, за даними губземвідділу, дорівнював 428 тис. дес., в т. ч. поміщицьких 330 тис. дес., церковних 27 700 дес., монастирських 4 600 дес. і земель цукрових заводів 65 300 дес. З цієї площі в 1919 р. було розподілено в тимчасове індивідуальне користування 255 тис. дес. (ріллі 180 тис. дес. і сінокосів 75 тис. дес.). Водночас радгоспам відводилося 14 тис. дес., колективним господарствам - 3 220 дес., радянським установам - 4 000 дес. Завідуючий губземвідділом С. Данилов 12 березня

інформував губвиконком, що в 1920 р. планувалося розподілити серед селянства всього 86 тис. дес.¹²

З серпня по жовтень 1919 р. майже вся губернія, за винятком частини Чернігівського, Городнянського, Сосницького і Новгород-Сіверського повітів, була захоплена військами Денікіна. На початку жовтня 1919 р. Червона Армія розпочала звільнення Чернігівщини, і в першій половині грудня радянська влада була встановлена в усій губернії. Вже в перший день наступу радянських військ на Чернігівщину реввійськкрасою 12-ї армії був створений Чернігівський губревком на чолі з Т.Михеловичем як надзвичайний тимчасовий орган радянської влади.¹³ Губземвідділ розгорнув роботу при губревкомі з 20 листопада. На початку 1920 р. його очолював П. Грищенко, якого змінювали на цій посаді відповідно С.Данилов, М.Алесенко, Р.Щуковский.¹⁴ Саме губземвідділ і був покликаний впроваджувати радянське аграрне законодавство в Чернігівській губернії.

Керівництво комуністичної партії визнало, що поразка радянської влади в Україні у 1919 р. була спричинена, зокрема, вкрай невдалою аграрною політикою, яка потребувала негайного перегляду. Про це йшлося на VIII конференції РКП(б), що відбулася на початку грудня 1919 р. Перегини в земельній політиці, які полягали в намаганні відразу перейти до колективного господарювання, минаючи етап зрівняльного розподілу, були списані на авантюристичну політику партійних та радянських керівників республіки. Резолюція «Про радянську владу на Україні», прийнята партконференцією, вимагала повної ліквідації відновленого Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею поміщицьких земель безземельним та малоземельним селянам. Вказувалося, що радянські господарства слід створювати, лише зважаючи на інтереси селянства, а при об'єднанні селян у комуни та артіль не допускати ніякого примусу.

2 - 6 лютого відбувся II губернський з'їзд рад, який прийняв резолюцію по земельному питанню в руслі рішень VIII Всеросійської партконференції. Вона передбачала створення радгоспів відповідно до інтересів як держави, так і місцевого селянства, наділення найбідніших землею, не зачіпаючи інтересів середняків, створення колективних господарств лише на добровільних засадах, залучення до роботи органів влади представників біднішого і середнього селянства.¹⁵ 8 лютого губревком передав свої повноваження губвиконкому на чолі з Д.І.Петровським, обраному на II губернському з'їзді рад.¹⁶

У березні 1920 р. в губернії були проведені вибори постійних органів влади - рад. При виконкомах рад під керівництвом губземвідділу організовувались повітові та волосні земельні відділи. Таким чином весною 1920 р. губземвідділ намагався відновити систему земельних органів, що була створена у 1919 р., намагаючись при цьому розв'язати кадрову проблему. Особливо вона стосувалася сільських земельних комісій, які викликали найбільшу кількість нарікань. Так, в с. Микишин Городнянського повіту голова земельної комісії П.Черноус платню не отримував, проте брав хабарі харчовими продуктами. Оскільки заможні селяни могли дати більше - вони й отримували кращу землю.¹⁷ Остерський повітземвідділ скаржився на низький рівень сільських земельних комісій у своєму повіті.¹⁸ Незадовільна оцінка роботи сільських земельних комісій та звинувачення їх у хабарництві нерідко зустрічалась як в місцевій пресі, так і в звітах волосних та повітових земельних відділів. Волземвідділи також не були на висоті свого становища. Так, в Горбівському волземвідділі Чернігівського повіту працювали безграмотні селяни з бідняків, які були не в змозі детально ознайомитись із постановами наркомзему та губземвідділу.¹⁹ Ревкоми намагалися переобрати земельні комісії, що складались із заможних селян, оскільки вони гальмували розподіл земель. Приміром, Сосницький ревком наполягав на переобранні комісії в с. Осьмаках, яка складалася з кукулів, що мали по 15 - 25 дес. землі.²⁰ Проте визначити закономірність класового складу місцевих земельних органів ні в губернії в цілому, ні в окремих повітах виявилось неможливим. Прикладом цього може послужити Новгород-Сіверський повіт, в якому до одних комісій входили заможні селяни, не зацікавлені в наділенні землею бідняків, в інших місцях спостерігалось протилежне явище - безконечні переділи проводили комісії, що складались з бідняків і часто змінювали свій особовий склад.²¹

Нерідко губземвідділу було складно знайти порозуміння навіть з повітовими відділами. Так, Сосницький повітземвідділ надіслав інструкції, розпорядження та іншу документацію акуратно підшивав без будь-яких повідомлень на місця. В результаті землеміри, що працювали у волостях, залишались непоінформованими і нерідко діяли

всупереч вказівкам губземвідділу.²² Другий губернський з'їзд завідуючих повітземвідділами, що відбувся 5 - 8 серпня 1920 р., ухвалив: усі розпорядження як центру, так і губземвідділу проводити терміново і чітко, не змінювати завідуючих земельних органів без дозволу вищих земельних інстанцій.²³ Таким чином, губземвідділ намагався зробити вертикаль земельних органів централізованою, припинити часті зміни відповідальних осіб, що порушували планомірність робіт. Також губземвідділ зайняв єдино правильну позицію, намагаючись збільшити свій штат і відрядити якомога більшу кількість землемірів, агрономів та інших спеціалістів на місця, щоб через них контролювати ситуацію у волостях та селах. При відсутності необхідної кількості спеціалістів це було досить складне завдання. До середини березня 1920 р. губземвідділ набрав всього 65 співробітників, тобто поновив лише половину складу своїх спеціалістів, що працювали у 1919 р. Бракувало щонайменше 100 землемірів, щоб відрядити їх у кожную волость. Лише на березень 1921 р. кількість співробітників губземвідділу разом з відрядженими на місця досягла 325 чоловік.²⁴ Проте це було лише часткове вирішення проблеми кадрів, адже підібрати досвідчених спеціалістів для всіх волосних та сільських земельних органів було неможливо, тому будь-які розпорядження радянської влади проходили крізь призму місцевих земельних органів, нерідко кардинально змінюючись при цьому.

Землевпорядкувальні роботи в губернії були розпочаті тільки в березні 1920 р., оскільки губземвідділ пізно відрядив спеціалістів на місця, крім того, повітземвідділи в зимовий період намагалися хоча б частково відновити матеріали з обліку нетрудового фонду та інші статистичні дані, які було втрачено майже в усіх повітах під час наступу денікінських військ.

У лютому губземвідділ розіслав у повіті новий закон «Про землю», затверджений Всеукрревкомом 5 лютого 1920 р. Стаття 2 закону «Про землю» декларувала недоторканність трудового господарства в будь-яких формах: подвірній, хутірській, відрубній, общинній. Але закон мав декларативний характер, і термін «трудове господарство» в ньому не розтлумачувався. Тому закон справив приголомшуюче враження на селянство. Серед заможних селян Новгород-Сіверського повіту поширилася чутка, що встановлюється власність на землю для господарств у розмірі до 50 дес. Селяни, у яких в 1919 р. було відібрано лишки, вимагали їх повернення, а деякі захоплювали землю самочинно.²⁵ Відповідно до статті 4 нового земельного закону в користування безземельних та малоземельних селян переходили створені у 1919 р. радгоспи, крім тих, що за згодою місцевого селянства залишалися у вигляді показових господарств. Але 14 тис. дес. землі, навіть якщо їх повністю розподілити між селянами губернії, не могли б значно поліпшити їх землезабезпеченості. Інструкція Всеукрревкому від 5 лютого 1920 р. «Про попередній розподіл нетрудових земель України в користування трудового землеробського населення», в якій детальніше розглядалися окремі питання землевпорядкувальної практики, була надіслана до повітів лише в другій половині березня. На цей час в багатьох повітах уже були прийняті норми розподілу земель у тимчасове користування і відповідно до них розпочався розподіл.

Одним з важливих завдань реалізації земельної політики радянської влади постало визначення норм розподілу землі в індивідуальне користування відповідно до нового земельного законодавства. Проблему запобігання «чорних» переділів та подрібнення сільських господарств намагався вирішити губернський з'їзд завідуючих повітземвідділами 2 - 4 квітня 1920 р. Була прийнята резолюція, якою заборонялось відрізати землю від господарств, що перевищували граничний розмір наділу (норма + 1/3 норми), за умови обробітку землі тільки особистою працею членів сім'ї.²⁶ Але проголосити будь-які зміни в аграрній політиці було значно простіше, ніж їх реалізувати. Чернігівській губернії була властива строкатість норм наділів не лише в межах повітів і волостей, а й окремих сіл. У деяких повітах відповідно до нового законодавства норми розподілу землі значно перевищували тогорічні. Так, V Чернігівський повітовий земельний з'їзд визначив норми, за якими повіт був розбитий на 3 райони, що наділялися відповідно 15, 12 і 10 дес. орної та сінокісної землі на середнє господарство з 6 душ. Багато селян відразу подали клопотання про повернення землі, відібраної у них у 1919 р. Подібні клопотання не задовольнялися. При цьому кожне село ділило землю по-своєму: одні дотримувались районної норми, інші ділили порівну між усіма громадянами села, а треті зовсім не ділили.²⁷ Норми середнього трудового господарства в Глухівському

повіті були збільшені щонайменше у півтора разу. Але застосувати цю норму і при цьому задовольнити земельний голод найбільшого населення повіту було неможливо через малоземелля. В Кролевецькому повіті за 1920 р. вона змінювалась двічі: до видання закону «Про землю» середня норма наділення на одного їдця становила 1 1/4 дес., після його отримання - 8 - 12 дес. землі на господарство. Це приблизно дорівнювало нормі 1919 р., але наприкінці 1920 р. з'їзд волземвідділів та волкомнезамів повіту визнав, що така норма не дозволила надати землі безземельним та малоземельним селянам, і замінив її нормою 4 - 6 дес. на господарство, додаючи тим з них, що мають більше трьох душ по подушній нормі.²⁸

Отже, зміна аграрної політики радянської влади в 1920 р. була спрямована на те, щоб знайти соціальну опору не тільки серед найбільш бідніших прошарків села, але й серед середняків. З цією метою центральні органи радянської влади погоджувались відступити від ідеї негайного усунування сільського господарства і розділити якомога більшу кількість земель серед селянства. Земельні органи губернського та повітового рівнів, розуміючи, що подальше подрібнення земельних наділів веде до повного занепаду сільського господарства в губернії, намагались адміністративними методами збільшити норми залишення землі на господарство і таким чином зберегти життєздатні трудові селянські господарства від розподілу. Але збільшити норми не дозволяли малоземелля і велика густина населення в губернії. Тому повітові норми дуже часто існували тільки на папері, реальний процес розподілу земель вносив до них радикальні корективи. Найбідніша ж частина населення, якому землі не вистачило, наполягало на подальшому «чорному» переділі. Тому земельні перетворення в окремих місцях відбувалися всупереч усім законам. Так, Сосницький повітземвідділ був безсилий запобігти «чорному» переділу у Перелюбській, Погорільській і Волинківській волостях.²⁹ У лютому 1921 р. на сході х. Лупосова Охрімівської волості вирішили скасувати попередню ухвалу повітземвідділу про наділення частини селян колишньою поміщицькою землею і взяти всі лишки землі по рівномірній розверстці, незважаючи на норму трудового господарства.³⁰ Нерідко і волземвідділи Сосницького повіту ігнорували рішення повітового відділу. Таким чином, Сосницький повітземвідділ практично не контролював процес розподілу землі в повіті: «чорні» переділи порушували інструкцію від 5 лютого 1920 р., а земельні органи нижчих ланок не виконували його розпорядження. «Чорним» переділам другий рік поспіль не міг протидіяти Новгород-Сіверський повітземвідділ. На повітовому земельному з'їзді, що відбувся 15 - 16 квітня 1920 р., було прийняте рішення, що «чорні» переділи, які мали місце у 1919 р., залишаються в силі при згоді більшості населення села, але нові переділи в 1920 р. не припускаються.³¹ Проте деякі села повіту продовжували практику «чорних» переділів. Так, загальний сход с. Рудні Дмитрівської волості в присутності представників волосної і сільської рад 24 квітня 1920 р. постановив продовжити розподіл землі за жеребом. Рішення проводити «чорний» переділ як польових, так і присадибних та сінокісних земель було прийняте одногосно в с. Мамекине. Орної землі на їдця припадало по 1 дес., присадибної - 1/8 дес., сінокісної - 1/4 дес.³² Крім того, повітземвідділ намагався вести боротьбу з переділами присадибних земель та городників, які порушували інструкцію наркомзему від 5 лютого, вказуючи земельним комісіям, що їх прагнення «зрівнювати» іноді набувало неприпустимих форм, коли город відбирали у бідняків, замінюючи його далеким і виснаженим наділом.³³ У цей же час селяни, які втратили свої землі внаслідок «чорних» переділів 1919 р., вимагали визнати такий розподіл землі незаконним. Так, 30 селян с. Хильчичі скаржились на сільську земельну комісію, яка провела «чорний» переділ методом насильства та погроз. Ця справа потрапила до судово-кримінальної міліції. З'ясувати, чи прагнула більшість населення рік тому суцільного переділу землі, чи пішла на цей крок під тиском і погрозами меншості, було досить складно, адже погрози продовжувались, і селянство було залякане такою ситуацією. Керівник судово-кримінальної міліції 4-го району відмовився розглядати цю справу, пояснивши своє рішення особистою зацікавленістю, адже у нього теж забрали 40 дес. землі і дали менший наділ у гіршому місці. Врешті-решт слідство дійшло висновку, що розподіл землі в с. Хильчичі в 1919 р. був незаконним, земельна комісія і підмовники скоїли злочин.³⁴ Якщо в більшості волостей повіту необхідно було стримувати населення від суцільних багаторазових переділів, то в Грем'яцькій волості постала протилежна проблема: куркулі утримували по 60 дес. землі, відмовляючись розділити лишки між малоземельними. Бідняки не отримали навіть колишніх поміщицьких земель, захоплених куркулями. При цьому волземвідділ був безсилий щось змінити і просив допомоги повітземвідділу.³⁵ Подібна ситуація мала місце і в інших повітах. Так, селянство с. Ковпити наймалоземельнішої Пакульської

волості Чернігівського повіту розподілило землі за жеребом з дозволу повітземвідділу. А селяни с. Тарасевичеві Велички Антонівської волості скаржились повітземвідділу, що більшість населення страждає від малоземелля, а частина колишніх козаків захопила в користування поміщицькі землі в розмірі від 25 до 100 дес. на господарство.³⁶ Про ігнорування земельної реформи в Остерському повіті доповідалося в жовтні 1920 р. на повітовому з'їзді КНС. Наголошувалося, що куркулі користувалися землею без обмежень, а біднота обробляє землі на умовах половинщини.³⁷ Отже, земельним органам радянської влади було складно збалансувати інтереси різних верств села. Одна частина селянства готова була безконечно ділити землі до повної рівності, інша - намагалась взагалі уникнути земельної реформи.

На кінець жовтня 1920 р. усі повітземвідділи губернії звітували, що попередній розподіл нетрудових земель між сільським населенням завершено, нерозподілених земель не залишилось. Наприкінці 1920 р. губземвідділ у своєму звіті про хід землевпорядкувальних робіт дав остаточну цифру розподіленого між землеробським населенням нетрудового фонду губернії - 319 330 дес. землі.³⁸ Отже, якщо нетрудовий фонд зручних сільськогосподарських угідь губернії становив 428 тис. дес., то між селянством було розподілено 75 % цього фонду. Інші 25% потрапили до лугового фонду, а також розподілялися між державними установами, культурно-показовими радянськими та колективними господарствами, дослідними полями та цукровими і винокурними заводами. Цифрові дані, вміщені в працях дослідників, дещо різняться між собою. Так, М.І. Ксензенко, посилаючись на дані наркомзему, вважає, що вже на 15 травня в губернії було розподілено 355627 дес. нетрудових земель,³⁹ за підрахунками ж В.В. Калініченка, в губернії з вилучених 350 000 дес. куркульської та 262 972 дес. поміщицької землі трудове селянство отримало в індивідуальне користування 531 404 дес.⁴⁰ Очевидно, розбіжності слід пояснювати розпливчатістю у визначенні категорій власності.

Наприкінці 1920 р. губземвідділ доповідав, що категорія безземельних селян перестала існувати, оскільки їх наділили землею в першу чергу. Натомість перші результати обліку землеробського населення продемонстрували дещо іншу картину. На 1 лютого 1921 р. у Городнянському повіті залишалось безземельних 434 сім'ї, малоземельних - 3 420, середняків - 2 937, а тих, хто мав землі понад місцеву норму, - 252 сім'ї.⁴¹ В Козелецькому повіті на 1 лютого 1921 р. існувало 3 377 безземельних, 12 263 малоземельних, 6309 середняцьких сімей (з них 1 145 господарств мали землі понад місцеву норму).⁴² Отже, дані свідчать, що практично зникла категорія заможних селян або куркулів, оскільки господарства, що перевищували норму, як правило, належали великій родині. Але категорія безземельних та малоземельних мала помітну питому вагу.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що губземвідділ та підконтрольні йому земельні органи впроваджували аграрну реформу радянської влади в умовах повного економічного занепаду краю внаслідок громадянської війни. Губземвідділ багато зробив для відновлення діяльності земельних органів влади, але при відсутності кваліфікованих спеціалістів сільського господарства ця робота не могла набути чітких, організованих форм. Зміна аграрного законодавства держави напередодні весняного засіву спричинила ще більший хаос у справі землеустрою. Розподіл земель відбувався із значними порушеннями закону «Про землю» за сценарієм, що диктувався місцевими умовами та настроями селянства. І все ж більшовицька влада, всупереч власним ідеологічним переконанням, дозволила селянству здійснити його одвічну мрію про розподіл поміщицьких та куркульських земель. Через малоземелля краю під розподіл потрапила і значна частина земель середняків. У результаті в губернії практично зникли міцні селянські господарства, що виходили за рівень натурально-споживчого характеру виробництва. Натомість внаслідок наділення землею безземельних та сімейних розділів господарств губернія отримала величезну кількість дрібних землекористувачів, які в умовах нестачі тягла, примітивного реманенту та бідних ґрунтів ледве могли забезпечити мінімальний споживчий рівень, що призводило до кризи сільськогосподарського виробництва. Постала необхідність припинити передільчу вакханалію, яка охопила село, і V Всеукраїнський з'їзд рад (лютий-березень 1921 р.) закріпив землі за кожним селянським господарством та сільською громадою строком на 9 років. Партійне керівництво шукало інших шляхів взаємодії з основною частиною населення, що привело до впровадження нової економічної політики (неп).

Джерела та література:

1. Ксензенко Н.И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 - март 1921 гг.). - Харьков, 1980.
2. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. - М., 1966.
3. Шевченко И.И. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян (1919-1920) - К., 1958.
4. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні. (1917-1923 рр.). - К., 1975.
5. Калининченко В.В. Распределение помещичьих и излишков кулацких земель на Левобережной Украине в 1920 г. // Вопросы истории СССР. - 1979. - Вып. 24. - С. 50 - 58.
6. Хмель И.В. Аграрные преобразования на Украине, 1917-1920 гг. - К., 1990.
7. Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917-1920 рр.): Дис. докт. іст. наук. - Львів, 1997.
8. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму. (1917-1927 рр.). - К., 2000.
9. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.). - К., 1996.
10. Народне господарство Чернігівщини. - 1920. - № 2-3. - С.37.
11. Статистика України. Серія 1. Демографія. - Х., 1922. - № 28. - С.2.
12. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 43. - Арк. 29.
13. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. - К., 1983. - С.58.
14. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 43. - Арк. 29.; Спр. 1055. - Арк. 51; Спр. 1066. - Арк. 23; Спр. 602. - Арк. 17.
15. Знамя Советов. - 1920. - № 27 (7 февраля). - С.2.
16. Там само. - № 29 (10 февраля). - С.1-2.
17. Там само. - № 245 (26 октября). - С.3.
18. ДАЧО. - Ф.Р-505. - Оп. 1. - Спр. 35. - Арк. 126.
19. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 187. - Арк. 262.
20. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 358.
21. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 973. - Арк. 8.
22. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 180.
23. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 101.
24. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 43. - Арк. 29.; Спр. 910. - Арк. 2.
25. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 973. - Арк. 8.
26. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 18, 28.
27. ДАЧО. - Ф.Р-507. - Оп. 1. - Спр. 90. - Арк. 9, 33-34.
28. ДАЧО. - Ф.Р-503 - Оп. 1. - Спр. 1061.- -Арк. 75,81,83.; Знамя Советов. - 1920. - № 291 (19 декабря). - С.2.
29. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 286. - Арк. 74.
30. ДАЧО. - Ф.Р-506. - Оп. 1. - Спр. 88. - Арк. 16-17.
31. ДАЧО. - Ф.Р-4563. - Оп. 3. - Спр. 46. - Арк. 556.
32. ДАЧО. - Ф.Р-4563. - Оп. 3. - Спр. 42. - Арк. 96, 108.
33. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 973. - Арк. 7-8.
34. ДАЧО. - Ф.Р-4563. - Оп. 3. - Спр. 46. - Арк. 555, 558.
35. Знамя Советов. - 1920. - № 168 (25 июля). - С.3.; ДАЧО. - Ф.Р-4563. - Оп. 3. - Спр. 42. - Арк. 224.
36. ДАЧО. - Ф.Р-507. - Оп. 1. - Спр. 88. - Арк. 24.; Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 187. - Арк. 154-155.
37. Знамя Советов. - 1920. - № 234 (13 октября). - С.2.
38. ДАЧО. - Ф.Р-503. - Оп. 1. - Спр. 43. - Арк. 44.
39. Ксензенко Н.И. Назв. праця. - С. 84.
40. Калининченко В.В. Назв. праця. - С. 55.
41. Селянська правда. - 1921. - № 41 (5 березня). - С. 2.
42. ДАЧО. - Ф.Р-1786. - Оп. 1. - Спр. 42. - Арк. 24.

Аліна Лимар

М. Т. СИМОНОВ (НОМИС): ПОГЛЯДИ ПОМІЩИКА НА ПРОБЛЕМИ ПОРЕФОРМЕННОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Матвій Терентійович Симонов (Номис) (1823 - 1901) - відомий етнограф-фольклорист, громадський та культурний діяч, письменник та педагог. Саме ці аспекти його діяльності

створили в літературі стійкий образ Номиса-народолюбця [33], активного діяча українського національно-культурного руху другої половини XIX ст. другого ешелону [24; 42]. Водночас його постать як поміщика-землевласника пореформеної доби досі залишається не дослідженою. В силу різних обставин довгий час він займався організацією сільського господарства в родовому маєтку, який знаходився на хуторі Заріг Лубенського повіту Полтавської губернії (тепер с. Заріг Оржицького району Полтавської області). Господарювання Номиса припало на пореформений час і тривало з 1869 р. по 1893 р. М.Т.Симонов був типовим поміщиком свого часу, що вів своє господарство, як і тисячі землевласників Полтавської губернії, стикаючись з однаковими проблемами та перешкодами на шляху до становлення господарства нового - капіталістичного - типу. Тому вивчення господарської діяльності Номиса-поміщика представляє інтерес на лише з точки зору розширення уявлень про недостатньо досліджені сторони приватного життя та діяльності відомого представника українського національно-культурного руху, але й дозволяє, застосовуючи персонологічний метод, підходити до вирішення різних аспектів соціальної історії Лівобережної України пореформеного періоду.

Історія поміщицьких господарств (під цим терміном слід розуміти землеволодіння або землекористування не менше 50 десятин або ж істотні капіталовкладення в інші галузі сільського господарства) [30; 49] пореформеного періоду досі залишається маловивченою. Найвивченішим питанням історії поміщицького господарювання у дореволюційній історіографії є проблема робочої сили в маєтках поміщиків [48; 50]. У 20-х рр. XX ст. з'являються праці О.М.Челінцева [51; 52], М.Яворського [54], І.В.Чернишова [53]. У 60-70 рр. XX ст. поживаються інтерес до зазначеної теми. Досліджуються питання історії великих поміщицьких господарств, співвідношення капіталістичної та відробіткової систем ведення господарства. З'являються праці О.М.Анфімова [3; 4], Л. П.Мінарник [20], Л.М.Іванова [12], М.М.Дружиніна [8] та ін. Серед узагальнюючих праць з історії пореформеного села Росії, де автори висвітлювали й історію поміщицьких господарств України, слід назвати працю С.М.Дубровського [9]. Серед найновіших досліджень з цього питання - статті В.В.Горбаньова [7], С.М.Абукова [1], Ю.П.Присяжнюк і Л. М. Горенко [29] та ін. У наш час питання історії поміщицьких господарств (особливо середніх) такі, як структура землекористування, організація господарства, перешкоди, що стояли на шляху успішного розвитку, доля виробництва в сільському господарстві, продовжують стояти на порядку денному, вимагають всебічного вивчення, оскільки досі не існує монографічних досліджень, присвячених цьому питанню.

Дослідники, вивчаючи поміщицьке господарство, зверталися до великої кількості джерел. Але об'єктивний аналіз функціонування поміщицького господарства даного періоду неможливий без аналізу свідчень самих поміщиків. Тому актуальним є вивчення окремих поміщицьких господарств із залученням джерел особистого походження - мемуарів, щоденників, епістолярію, автобіографій і т. п., а також значного матеріалу статистичних описів, які проводилися на основі свідчень самих поміщиків у 80 - 90-х рр. XIX ст. Такі статистичні дослідження проводилися у межах всієї Російської імперії, в тому числі і на території Лівобережної України. Багато з цих статистичних матеріалів було опубліковано [6; 11; 17; 32; 34; 35; 38; 39; 43; 44], в тому числі і в періодичних виданнях [наприклад: «Временник Центрального Статистического комитета МВД», «Земледелие», «Вестник русского сельского хозяйства», «Сельское хозяйство и лесоводство»], деякі з них досі зберігаються в архівах, на основі інших ще в кінці XIX ст. з'явилися праці істориків [2; 19; 25; 28; 31].

У Полтавській губернії теж проводилися подібні статистичні дослідження, дані яких також публікувалися [10; 18; 22; 23; 26; 45; 46]. Серед них - «Очерки помещичьего хозяйства в уездах Гадяцком и Лубенском. Приложение к V и IV тому сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии» [27]. Томи збірника виходили за географічним принципом (по повітах). На момент виходу томів по Гадяцькому та Лубенському повітах дані щодо господарства землевласників цих повітів ще не були оброблені «за сокращением состава бюро» [27, 31], тому були видані окремою брошурою.

Статистичні дослідження проводилися в 1884 р. на основі опитування землевласників. У цій брошурі наводилися різноманітні дані про господарство землевласників в Лубенському та Гадяцькому повітах. Серед опитаних на Лубенщині - представники всіх категорій землевласників: від дрібних (50-100 десятин) до великих (1000 і більше

десятин). 265 землевласників Лубенського повіту, які мали більше 50 десятин, загалом володіли 67699 десятинами. 161 власник (володіли трьома четвертими всіх земель) надав достатні свідчення, про 56 маєтків даних не було, про 48 маєтків - дані недостатні. Тобто опитано було 209 власників з 265, і репрезентативність даних є достатньо високою. З 209 опитаних достеменно відомо, що 89 вели власне господарство на своїх землях, а 71 - не займався цим, здаючи землю в оренду. Серед опитаних поміщиків був і Матвій Терентійович Симонов.

Основними виробниками сільськогосподарської продукції в Україні впродовж другої половини XIX - на поч. XX ст. залишалися поміщицькі та селянські господарства. Більшість господарств поміщиків продовжували свою життєдіяльність традиційно, за інерцією: використовували працю залежних (вже економічно) селян, вилучали прибуток із виробничої сфери, закладали землю в банках, накопичували борги. Все це призводило до руйнації поміщицького землеволодіння, його занепаду. Переважна більшість поміщиків не сприймала «землю» як засіб виробництва, як об'єкт особистого господарювання, тому мало вживала заходів для запровадження нових принципів ведення справ. Поміщики, як свідчать джерела, рідко навідувалися у свої маєтки з господарською метою, лише інколи контролювали процес виробництва, не стимулювали його розвиток новими капіталовкладеннями. Звичайно, власники таких господарств мали незначні прибутки, які часто вилучалися з виробництва і використовувалися на «особисті потреби» (сплата боргів, купівля нерухомості, розваги і т. п.) [5, 668-669]. І лише невелика частина поміщиків, пристосувавшись до нових історичних умов, змогла організувати досить стале господарство підприємницького типу.

До поміщиків, які намагалися пристосуватися до нових умов, належав і М.Т.Симонов. Як згадував він пізніше, «в кінці 1869 г. я оставил службу в ведомстве Государственного Контроля, с порядочно разстоенным здоровьем и переехал на постоянное, как я предполагал, жительство в наследственном моём хозяйстве, в с. Зарог» [41, 3]. Але постійно проживати у Зарозі Номису не довелося. Він займався громадською та педагогічною діяльністю і часто надовго оселявся у повітовому місті Лубни. Постійно ж Матвій Терентійович проживав у своєму маєтку з кінця 1869 р. по літо 1872 р., з травня 1878 р. по березень 1885, з 1890 р. по 1893 р. У 1893 р. Матвій Номис продав свій маєток та землю заможному козаку Трохименку та виїхав із Зарога («переселився в Лубны ради лечения сильно расстоенного здоровья» [41, 28]).

Номис був одним з тих землевласників, котрі вели господарство розумно, аналізуючи причини, що заважали його успішному розвитку. Своє бачення вирішення проблем, пов'язаних з веденням господарства, М.Т.Симонов частково виклав у статті «Замечания владельцев о причинах, мешающих успешному ведению хозяйства и о том, что следует предпринять для устранения этих причин» (розділ книги «Очерки помещичьего хозяйства в уездах Гадяцком и Лубенском. Приложение к V и VI тому сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии» [27]. Усі дані про маєток Номиса теж взяті з цього видання [27, 54-55].

М. Т. Симонов був одним з 265 землевласників Лубенського повіту (дворян, духовних осіб, купців, євреїв), що мали більше 50 десятин. Усі ці землевласники належали до семи категорій: 1) 50-100 десятин, 2) 100-200, 3) 200-300, 4) 300-400, 5) 400-500, 6) 500-1000, 7) 1000 і більше [27, с. 33]. На жаль, кількісних даних про склад кожної з категорій ми не маємо. Номис, який володів 381 десятиною землі, належав до четвертої категорії землевласників. Зазначимо, що кількість землі, якою володів М.Т.Симонов, була більшою за середній розмір поміщицького землеволодіння у Полтавській губернії, що (за даними на 1887 р.) становив 167,6 десятини (у середньому по Україні 721, 4 десятини) [55, 55].

З 381 десятини, що належали Матвію Терентійовичу, орної землі було 242 (63,5 %), з них на 1883 р. тільки 46 (19 % від орної, 12 % від всього землеволодіння) десятин знаходилося під оранкою економії (жито - 10 десятин, яра пшениця - 14, ячмінь - 7, овес - 5, гречка - 5, просо - 2, інших рослин (рапс, горох, буряки) - 3 десятини. Цей перелік свідчить про те, що господарство Номиса не було орієнтоване на ринок, оскільки зв'язок з ринком мали ті господарства, які вирощували цінні сорти озимої пшениці та цукрові буряки. [29, 93]. 75 десятин Номис віддавав в оренду на довгий строк, у короткотерміновій оренді «іспольно» (за половину врожаю) або за гроші знаходилося 37 десятин, тобто всього Номис здавав в оренду 112 десятин (46,3 % орної землі, 29,4 % всього землеволодіння). Таким чином, він здавав в оренду майже в 2,5 рази більше землі, ніж

засівав. Цікаво і те, що у господарстві М.Т.Симонова не практикувалася оренда за відробітки, яка широко використовувалася у господарствах поміщиків Полтавської губ. і була основною формою оренди поряд з грошовою. Як бачимо, співвідношення поміщицького землеволодіння та землекористування у маєтку Номиса було не на користь першого. Ця тенденція була характерною для усіх регіонів України, більшість землевласників на своїх землях не займалася власним господарством і повністю або частково здавала їх в оренду [55, 55]. У 80-і рр. XIX ст. в Полтавській губернії поміщики здавали в оренду 30% своєї землі (або 39,5% своєї орної землі) [12, 321-323]. У сусідній Чернігівській губернії із 1392 великих господарств -806 (58%) не вели власну оранку, а у 251 маєтку оброблялося менше 1/4 землі [31, 238].

Здаючи землю в оренду, М.Т.Симонов, як і більшість поміщиків того часу, непогано заробляв. Орендна плата за десятину орної землі під один посів на 1881 р. у Полтавській губернії, де чорноземні ґрунти особливо цінувалися, становила 7, 91 крб. (в середньому по Україні - 5, 65 крб.) [3, 164]. Але, звичайно, за умови самостійного економічного ведення господарства Номис зміг би заробляти набагато більше.

84 десятини землі Матвія Терентійовича знаходилися під толокою та сінокосом, будівельного лісу було 7 десятин, мокрого сінокошу (болотиста місцевість) - 119, садивної і садової землі та городини - 13 десятин. Тут вирощували огірки, дині, кавуни. Пізніше старша донька М.Т.Симонова згадувала: «...у нас того року (1872 - Л. А.) уродив пречудесний баштан - динь, кавунів, огірків сила» [21, 320].

М.Т.Симонов володів також і худобою. Робоча худоба складалася з 5 робочих коней, 3 - неробочих та 32 волів. Ця кількість повністю забезпечувала потреби економії (за даними перепису, у Полтавській губернії на 100 десятин посівів припадало 13 робочих коней і 12 волів [46, 104]). З неробочої худоби було: бугаїв - 1, корів - 8, третяків - 5, дрібної рогатої худоби - 10, овець - 110, свиней - 5. Але в цілому у маєтку Номиса скотарство не було розвиненим, у порівнянні з посівною площею було незначним, не було товарним, а служило виключно для задоволення власних потреб власника. Взагалі, питома вага поміщицького скотарства у пореформений час значно відставала від землеробства.

У маєтку М.Т.Симонова працювали наймані робітники (даних про селян, які перебували на «відробітках», наразі немає): 8 річних робітників: 4 «повні робітники», тобто дорослих чоловіків, здатних до виконання всіх сільськогосподарських робіт, та 4 «напівробітники», до яких відносили жінок та підлітків - хлопців до 18 років (у Номиса працювали саме жінки). На літній період кількість робітників не змінювалася, тобто строкових робітників він не наймав.

М.Т.Симонов володів також одним винним магазином та однією маслобійкою.

Оскільки капіталізація поміщицького помістя виражалася в розмірі економічного посіву, наборі аграрних культур, широкому застосуванні передових методів ведення господарства, використанні кращої техніки, добрив, товарності виробництва, широкому використанні найманої праці, то про маєток Номиса як про капіталістичне господарство не доводиться говорити. Але все ж таки він був дбайливим господарем своєї землі. Після залишення державної служби і повернення у Заріг у 1869 р. Матвій Терентійович «совершенно погрузился в интересы хазяйства». Він «скинул мундир и, облачась в крестьянскую свитку, самолично занялся хозяйством на своём хуторе, перекрывал соломенные крыши на усадебных постройках, городил тыны, мастерил возы и проч., вызывая не малое удивление среди окрестных панов и полупанков, находивших чернорабочий образ жизни неприличествующим статскому советнику и кавалеру орденов» [14, 4].

Господарство, як писав сам Номис, «при моих усилиях, оправилось и обещало для меня обезпеченное существование» [41, 4], незважаючи на труднощі, які виникали в процесі господарювання. Таких труднощів виявилось аж занадто багато для українських поміщиків як великих, так середніх та дрібних. Не всі з них справлялися з проблемами однаково ефективно, деякі взагалі навіть не намагалися вникнути в господарські справи, хоча «Велика реформа» 1861 р. та інші реформи 60-х рр. XIX ст. спонукали глибоко осмислювати сутність тогочасної трансформації аграрних відносин. Реалізація поставлених завдань багато в чому залежала від інноваційного сприйняття, якісно нового розуміння поміщиком таких понять, як «земля», «ринок», «виробництво», «робоча сила» і т. п. Але не всі поміщики вчасно зрозуміли сутність нових аграрних відносин. Уже від звільнення

селян очікувався поштовх аграрному розвитку. Проте реальність виявилася дещо іншою - поміщики зіткнулися з низкою складних проблем: нестачею оборотних капіталів (вкупні суми були бездарно витрачені), відсутністю агрономічних знань у землевласників та досвіду, низьким рівнем кваліфікації сільськогосподарських робітників, непристосованістю до ринкової економіки, споживацьким способом життя багатьох поміщиків, відсутністю технічних засобів. Ці проблеми стали предметом аналізу і самих поміщиків, й уряду, і земських статистичних організацій. Так, чернігівський губернатор на початку 1884 р. у доповідній записці на ім'я міністра внутрішніх справ визначив коло проблем дідичів. Серед них «нестача оборотного капіталу, невміння вести грошове господарство, нестача енергії в боротьбі з перешкодами, немінучими у всякому новому ділі» [40, 71]. Статистичні організації опитували землевласників і теж намагалися з'ясувати причини незадовільного стану більшості поміщицьких маєтків.

У книзі «Очерки помещичьего хозяйства в уездах Гадячском и Лубенском..» [27] найцікавішим є розділ, присвячений заувагам поміщиків про причини, що заважали успішному веденню господарства, та їх міркування з приводу усунення цих проблем. Ці зауваження поміщиків стосуються 80-х рр., тобто періоду аграрної кризи 80-90 - рр. XIX ст., зумовленої появою на європейському ринку дешевого хліба з-за океану.

У цілому поміщицьке господарство пореформеної України багатьма вченими оцінювалося як низько інтенсивне та малоприбуткове [51, 49-81]. Не були винятком і поміщицькі господарства Лубенського повіту. Таку ситуацію опитані власники в основному пояснювали «частними неудачами: неурожаями, дурным качеством скота и пр. Хотя эти объяснения во многих случаях и справедливы, но можно утвердительно сказать, что нет более распространенной причины малой доходности хозяйств, как отсутствие организации имений. Практика мало склонна указывать на эту причину по большой трудности бороться с нею» [27, 31]. Справді, система господарювання у місцевих маєтках була далекою від ідеалу. Удосконалення форм його організації вимагало від поміщика і знань, і бажання, і фінансів.

Під час викладу зауважень опитаних землевласників щодо питань про організацію господарства у окремих маєтках автори брошури дотримувалися того порядку, який рекомендувався професором Людоговським, автором книги «Основы сельскохозяйственной экономики» [15]. Цей порядок був таким: «1) вступительные вопросы при организации хозяйства; 2) организация культур для всех видов угодий; 3) организация скотоводства; 4) организация удобрения; 5) организация рабочих сил; 6) организация продуктов и материалов, обращающихся в хозяйстве; 7) организация капиталов; 8) организация личного состава управления» [27, 32].

Для уникнення повторень по кожному питанню вибиралися зауваження, які відрізнялися від інших найбільшою повнотою міркувань. Потім наводилися тільки ті з них, де було сказано що-небудь нове в порівнянні з попередніми заувагами, містилися оригінальні міркування, або ті, «которые ярко характеризовали ту или другую сторону уже затронутого вопроса» [27, 32].

Всього свої зауваження висловили 37 власників з тих, хто вів власне господарство (серед них і Матвій Терентійович Симонов), і 12 власників, що не займалися господарством, а здавали землю в оренду.

По першому пункту («Вступительные вопросы при организации хозяйства: пространство имения и угодья») в основному зустрічалися скарги на «истребление лесов, вызывающие частые засухи и на истощённые почвы, хотя некоторые землевладельцы говорят, наоборот, о плодородности земель» [27, 33]. Наприклад, Леонтович, власник 500 десятин, говорить про те, що «почва очень хорошая», Огранович - власник 389 десятин - говорить про «нашу дородную чернозёмную почву» [27, 23]. Таким чином, основні причини неродючості ґрунту - засуха та виснаження - зумовлюються хижацьким ставленням до лісових угідь та до самої землі, яку не удобрювали належним чином.

Що стосується другого пункту («Организация культур для всех видов угодий. Выбор системы хозяйствования и севооборота»), то автори брошури відмічають, що цього дуже важливого питання не зачепив ні один з опитаних землевласників, крім управителя маєтку Горвіца (1378 десятин).

Проблема організації скотарства та робочої і продуктивної худоби вирішувалася так: землевласник Ніякой, що володів 350 десятинами землі, стверджував, що худоба в

основному дрібна та з поганими робочими якість. Він також називає причину цього - це неякісний корм та його недостатня кількість. Худоба, крім того, «никогда не видела ни соли, ни барды; то и другое дорого, а винокуренных мелких заводов в Лубенском уезде почти нет» [27, 34]. Зауваг Номиса з цього приводу у брошурі не зафіксовано. Зазначимо, що в цей період ішов процес заміни волів кіньми як більш універсальним та швидкісним тягловим засобом і засобом пересування. Оскільки у мастку Номиса основною тяговою силою були воли (32 проти 5 робочих коней), можна стверджувати, що цей процес господарство Матвія Терентійовича ще не зачепив.

Одним з найважливіших моментів у веденні господарства було питання організації удобрення ґрунтів. Як зазначають автори книги, «несмотря на жалобы на истощение почвы, владельцы, по-видимому, мало обращают внимания на вопрос об удобрении земель» [27, 33]. Так, наприклад, землевласник Ніякой зауважує: «земля с каждым годом делается неурожайной от истощения, а удобрять её нечем... А в прежнее время было много винокуренных заводов, тогда была барда и скот хорошо кормился, следовательно было чем и уваживать землю» [там само]. Хоча свідчень М.Т.Симонова з цього приводу у брошурі не зафіксовано, але точно відомо, що він теж не використовував добрива на своїх землях [27, 55].

Серйозною проблемою для пересічного поміщика України в другій половині XIX ст. залишалося забезпечення мастку робочою силою. Це було наслідком повільного формування всеукраїнського ринку робочої сили, що виявлялося в нерівномірному (в межах регіонів, губерній і навіть повітів) та нестабільному забезпеченні поміщицьких мастків працівниками, особливо сезонними. В питанні щодо «организации рабочих сил и инвентаря» свої міркування та зауваги висловили 26 землевласників. З контексту брошури можна визначити, що мова в цьому розділі йшла саме про найманих робітників, а не про відробітки селян. З опитаних поміщиків 17 власників скаржилися на недобросовісність робітників (з них власників 50-100 дес. - 1, 100-200 - 1, 200-300 - 8, 300 - 400 - 1, 500 - 1000 - 3, 1000 дес. і більше - 2 власники; отже, більше всього скаржилися власники 200-300 дес.). Всі ці власники «высказывают столь распространенные между нашими владельцами жалобы на недобросовестное исполнение рабочими принятых на себя обязательств» [27, 33]. Крім того, багато опитаних скаржилися на те, що доволі складно знайти робітників, а тим більш добросовісних, а також на дорожнечу робочих рук. Власниця Оссовська (105 десятин) пояснює нестачу робочих рук тим, що більшість довколишніх жителів (с. Мала Селецька) відправляються на заробітки в інші губернії. Справді, за чисельністю переселенців та відхідників Полтавщина та Чернігівщина займали перше місце серед губерній Росії. Тільки за один 1891 р. на далекі заробітки пішло із Полтавської губернії 173 тис. чоловік [36, 22]. Власник Герман не вказує на якісь конкретні причини, а просто констатує факт: «невозможно в этой местности отыскать свободные рабочие руки, в особенности в самое нужное время» [27, 33]. В цьому контексті цікавий лист подружжя Кулішів до Симонових, написаний у 1888 р. [13]. Пантелеймон Олександрович та Олександра Михайлівна (рідна сестра Надії Михайлівни - дружини Номиса) проживали на той час на хуторі Мотронівка Борзенського повіту Чернігівської губернії. Проблеми, з якими вони стикалися у веденні свого господарства, були подібними до проблем землевласника Симонова. «Мы день в день в больших хлопотах, молотников нет, ни за деньги, ни за корову и цены на рабочих высокие сравнительно с ценами на хлеб и пр.» [там само, арк. 1].

Цікаво, що через декілька років ситуація змінилася. В «Обзоре сельского хозяйства Полтавской губернии за 1892 г.» зазначалося: «Рабочих было очень много, а убирать было нечего... Многие рабочие хотели работать хоть за харчи, но их никто не принимал» [22, 344], а в «Обзоре...» за 1896 - «Предложение рабочих рук велико, а спрос незначителен» [23, 131].

Що стосується дорожнечі робочих рук, то тут серед лубенських поміщиків виявляється протиріччя. Для одних платня робітникам здавалася занадтою, інші розуміли, що вона є недостатньою для забезпечення потреб найманого робітника (хоча для поміщика вона є справді великою). Землевласники скаржилися на низьку ціну хліба та на високу плату, яку вимагали робітники. Іван Огранович (389 дес.) говорить про те, що «слишком низкая в нашей местности плата рабочим, побуждающая их уходить на заработки в места, где близости хлебных рынков труд оплачивается дороже, настолько высокая для нанимателя, что служит главной причиной разорения почти всех крупных

хозяйств нашей местности» [27, 33]. Управитель маєтку Горвіца (1378 дес.) вказує навпаки на дешевизну робочих рук, як на сприятливу умову для ведення господарства. І справді, плата робітникам була низькою. «Зимние заработки рабочих были скудны и плохи,» - констатує «Обзор...» за 1895 р. Небагато отримували наймані робітники і влітку. Так, місячна зарплатня чоловіка в літній час була не вищою 5-6 крб., а жінок - 3-4 крб. За пуд хліба, який отримав від поміщика чи заможного селянина, бідняк повинен був відпрацювати в жнива 5-6 днів [22, 346; 23, 195].

Свої думки з приводу забезпечення господарства робочими руками висловив також і Матвій Терентійович Симонов. Він не жалівся на високу платню найманим робітникам, а «высокость цены, в которую обходится помещику продукт вследствие массы лежащихся на него произвольных затрат, объясняет не только страшную небрежностью рабочих, но прежде всего указывает на несвоевременность хозяйственных распоряжений, неумение сберечь силы рабочих, рабочего скота, сберечь время» [27, 33]. Як бачимо, судження Симонова відрізняються від зауважень інших поміщиків в першу чергу раціоналізмом, підходом до справи справжнього хазяїна і, насамперед, піклуванням справжнього господарника про робітників, худобу. Він не знімає відповідальності за поганий стан маєтку в першу чергу із самого господаря («несвоевременность хозяйственных распоряжений»), хоча і не відкидає думку інших власників про «небрежность рабочих».

У питанні того, яких заходів треба вживати, щоб виправити становище, землевласники були не такими активними. «Относительно того, что следует предпринять для устранения неудовлетворительных отношений между рабочими и владельцами, есть всего два заявления» [27, 34]. Серед власників, що мали своє бачення вирішення даної проблеми, був Зінкевич (77 дес.). Він вважав, що за «самовольное оставление рабочими хозяина следует положить серьёзное взыскание; возвращение задатка или перебранных денег недостаточно для покрытия убытков хозяина» [там само].

Отже, викладені вище думки, як бачимо, дуже часто суперечливі, але вони дають можливість дійти висновку, що «если причины натянутого отношения рабочих и хозяев кроются отчасти в недобросовестности и вообще недостаточной нравственной устойчивости рабочих, то с другой стороны не без влияния здесь и отношения самих хозяев к рабочим» [27, 34]. І, як приклад, автори дослідження наводять свідчення власника Козюри, який зі свого досвіду стверджував, що робітники «при известном к ним отношении хозяев, являются отнюдь не такими систематическими недобросовестными, как можно подумать, если ограничиться влиянием большинства других отзывов» [там само]. Далі автори з усього вищесказаного роблять висновок, що «одно законодательное урегулирование отношений рабочих к хозяевам мало поможет в разрешении упомянутой натянутости, если со стороны хозяев не будет подан пример внимательного отношения к нуждам и интересам противоположной стороны» [там само].

З погляду на те, що характеристика поміщицьких господарств щодо забезпечення сільськогосподарськими машинами та реманентом дуже ускладнена у зв'язку з нестачею джерел (до 1910 р. обстеження господарств по цьому показнику не проводилися, а матеріали проведеного в 1910 р. Центральним статистичним комітетом Росії обстеження розроблено незадовільно та і відносяться вони до початку ХХ ст.) [37], важливими є дані, котрі надали поміщики авторам указаної брошури. В питанні щодо застосування в господарствах землевласників нових знарядь праці з'ясовується одне: майже всі землевласники користувалися в основному застарілим інвентарем, не поспішаючи застосовувати нові знаряддя праці. На Полтавщині у 80-і роки ХІХ ст. ще 40 % кількості поміщицьких плугів були дерев'яними. Автори дослідження відмічають, що «приобретению и пользованию усовершенствованными земледельческими орудиями и машинами мешают следующие причины:

- 1) дороговизна их;
- 2) отсутствие вблизи складов орудий и машин;
- 3) недостаток в машинистах для починки орудий» [27, 34].

Ці головні перепони на шляху до застосування у своїх господарствах нової техніки відзначали майже всі опитані землевласники. Крім того, Косинський (300-400 дес.) наголошував також на тому, що «наёмные годовые и сроковые рабочие безбожно обращаются с рабочим скотом и земледельческими орудиями, которые часто по нерадению или даже нарочно портят, чтобы приостановить успешную работу и самим

пользоваться прогулом, притом все нововведённые орудия требуют при починке понимающего машиниста, кузнеца, которых, к сожалению, можно отыскать только за несколько десятков вёрст» [27, 35].

Наступний розділ - «Организация продуктов и материалов, обращающихся в хозяйстве (т. е. Расстояние рынка, стоимости и удобства доставки продуктов на рынок или продажи на месте, выгоды разных сроков продажи в зависимости от колебаний цены и т. д.)». З цього приводу, як відмічають автори, було найбільше нарікань та зауважень з боку землевласників (після зауважень щодо робочих рук). Опитані скаржилися в основному на малу прибутковість, а в деяких випадках і збитковість господарств як наслідок низьких цін на сільськогосподарську продукцію та неврожайів останніх років. Деякі поміщики вважають, що «одним из главнейших неблагоприятных условий для хозяйства нашей местности служит отдалённость рынков для сбыта сельских продуктов» [27, 35]. Причому респонденти зазначають, що віддаленість ринків збуту однаково згубно впливає і на великі господарства, і на дрібні. Деякі власники не тільки вказують на проблеми, які виникають у ході господарювання, але намагаються знайти вихід із ситуації, що склалася.

Серед багатьох скарг на відсутність належних умов для успішного ведення сільського господарства - скарги на шляхи сполучення та на збиткове для власників посередництво різних осіб під час продажу хліба. Наприклад, Величко (200-300 дес.) вказує на «отсутствие железнодорожных путей, посредничество евреев и кулаков, без которых мы не обходимся при сильнейшем желании не иметь с ними дела» [27, 35]. Ця проблема була добре знайома і Матвію Терентійовичу Симонову. Він наголошує на тому, що величезна кількість посередників між виробниками та споживачами в кінцевому результаті «имеет последствием понижение ценности нашего продукта, т. е. содержание производителем этих посредствующих лиц на свой счёт. Особенно дорого обходится нам в этом отношении посредничество евреев» [там само]. М. Т. Симонов серед умов, що заважають веденню господарства, на перше місце ставить нестабільність цін на продукти і нестабільність «требуемый в родах продуктов (раз требуется рожь, маслянистые семена, пшеница, рогатый скот, свиньи - в другой раз требование слабое или предлагают цены ничтожные)» [там само]. Причиною коливань цін на сільськогосподарську продукцію (особливо на зернові) сучасні дослідники вважають те, що поміщицькі господарства майже не реагували на ринкову кон'юнктуру, бо дідичі розглядали власні маєтки як форму землеволодіння, а не як тип сільськогосподарського підприємництва [29, 93].

У розділі «Организация капиталів (основного та обігового)» викладені міркування 8 власників. Серед них Огранович (1085 дес.), який скаржиться на відсутність вільного капіталу, Зінкевич (77) - на нестачу капіталу для обзаведення землеробськими знаряддями праці нового покоління, Леонтович (1350) вважає, що успішному розвитку сільського господарства заважає відсутність у господарів обігового капіталу, а також технічних та агрономічних знань, Герман (62 десятини) теж скаржиться на нестачу грошей, Білова (50 десятин) - на борг та на великі проценти, Андрєєва (216 десятин) - на відсутність гнучкої системи кредитування, В. Яновський - на відсутність короткострокового кредиту, а цим користуються лихварі, які отримують від 36 до 100% в рік. Зауваг з цього приводу М. Т. Симонова не зафіксовано.

Щодо «организации личного состава для управления и надзора» виклав свої думки тільки М. Т. Симонов. З приводу того, що виробництво сільськогосподарської продукції в маєтках поміщиків обходиться набагато дорожче, ніж в господарствах представників сільських станів, Симонов говорить: «причина ясная: помещики сами не хотят или не умеют вникать в хозяйство, а совершенно добросовестных и умелых прикащиков или управляющих нет» [27, 35].

Далі у брошурі характеризуються ті скарги землевласників, які не були віднесені «ни к одному из вышеперечисленных пунктов организационного плана». Корнієнко (91 дес.) скаржиться на крадіжки, які з кожним роком набувають все більших і більших масштабів, Величко - «на потравы, спашы, лесокрадство и конокрадство» [27, 36]. Він також ремствує на занадто великий земельний податок, «доходящий до 53 коп. с десятины при стоимости её 100 руб.» [там само]. Шемет (1067 дес.) теж вважає, що для покращення стану господарств землевласників потрібно зменшити земельні податки. Власниця Помиловська називає такі несприятливі умови для ведення господарства: «разрозненность хозяев, т. е. отсутствие между ними единства; каждый поступает и

ведёт хозяйство по издревле усвоенному способу и своему усмотрению и не старается вводить в хозяйство вновь испытанных способов, не обращая при этом должного внимания и на удобрение и на обработку земли». Ця землевласниця вважає за можливе «устроить при каждом стане или в каждом уездном городе съезды землевладельцев для обсуждения разных отраслей хозяйства и для передачи один другому полезных по хозяйству усовершенствований» [там само].

Серед опитаних власників були і такі, які вважали, що не існує взагалі умов, сприятливих для ведення господарства, що воно в умовах тодішніх реалій є збитковим. Так, наприклад, Величко вказує на те, що несприятливих умов стільки, що сприятливі між ними непомітні. Мартос (52 дес.) заявив, що «во всех отношениях условия самые неблагоприятные» [27, 36]. Дейкун-Мочаленко (200 дес.) теж вважає, що «благоприятных условий для хозяйства совершенно нет; всё мешает; не вовремя выпадающая влага и жары несвоевременныя, дороговизна, а также леность наёмных рабочих; к тому же сбыта сельскохозяйственных продуктов не только своевременного, но даже сколько -нибудь сносного никогда не бывает; поспособить горю землевладельцев никто не старается, а часто ещё причиняют вред, особенно мелкие владельцы - крестьяне и казаки» [там само]. Цим і пояснюється великий процент віддачі поміщиком своїх земель в оренду або продаж землі (так вчинив і сам Номис, хоча це було скоріше пов'язано із сімейними обставинами та неможливістю самостійно вести господарство через хвороби та старість).

Окремо аналізуються скарги землевласників на нововведений тютюновий статут. Свої судження з цього приводу висловили троє респондентів. Оскільки М.Т.Симонов ніколи не займався вирощенням тютюну, то він і не міг висловити свої зауваження з цього приводу.

Підсумовуючи все вищесказане, автори опитування навели також деякі думки землевласників щодо усунення причин, які заважали успішному веденню господарства. Зауважимо, що про проблеми та негаразди своїх господарств заявили 49 власників, а шляхи вирішення назрілих проблем вималювали тільки 9. Найповніше виклали свої пропозиції з цього приводу три землевласники - Симонов, Огранович та Величко. Останній пропонує такі заходи щодо покращення становища господарств землевласників:

- 1) підняти ціни на хліб та на м'ясо;
- 2) знизити ціни на сільськогосподарські машини та знаряддя праці;
- 3) усунути недобросовісних посередників при продажу хліба;
- 4) покращити шляхи до залізничних пакгаузів та знизити тарифи на перевезення худоби, хліба та сільськогосподарських машин; піклуватися про збереження хліба до та під час перевезень;
- 5) покращити народні школи;
- 6) відкривати по можливості сільськогосподарські школи та майстерні при них для ремонту знарядь та машин;
- 7) зменшити податки на землю;
- 8) організувати страхування домашніх тварин від усіх випадків смерті та посівів від граду.

Землевласник Огранович повторюється у своїх побажаннях щодо заходів покращення стану сільського господарства. Він пропонує також заснувати вигідне короткострокове кредитування та встановити суворіші відносини між робітниками та землевласниками.

І насамкінець автори цієї статті повністю наводять аналіз стану сільського господарства у Лубенському повіті, який дав М.Т.Симонов, а також його бачення виходу із критичного становища, що склалося в регіоні на той час. Серед причин, які заважають успішному веденню господарства землевласниками Лубенського повіту, він називає такі:

- 1) коливання цін на продукти та непостійний попит на різні продукти сільського господарства;
- 2) величезна кількість посередників (особливо євреїв) між виробниками та споживачами;
- 3) дорожняча вдосконалених сільськогосподарських знарядь праці, труднощі, що виникають в ході їх ремонту;
- 4) в маєтках поміщика - висока собівартість виробленого продукту (як наслідок

«ложавшихся на него (поміщика. - Л. А.) произвольных затрат, происходящих от несвоевременных распоряжений хозяйственных, от неумения сберегать силы рабочих, рабочего скота, сберегать время, от страшного небрежного обращения рабочими при уборке продуктов, их перевозке, молотье и т. д.; от небрежного обращения с кормами, особенно при полевых осенних и весенних работах и зимою на загонах; от страшной порчи разных хозяйственных принадлежностей, начиная с простейших и кончая какою - нибудь дорогою молотилою и т. д. Всё это в совокупности составляет такую цифру, что если например пуд пшеницы обходится хорошему хозяину казаку в 40 коп., то помещику или «пану» в 60 коп., а может быть и в 80 коп.» [27, 38]). Симонов вважає, що причина високої собівартості полягає в тому, що поміщики недостатньо вникають у процес ведення господарства, а сумлінних та порядних управителів (прикажчиків) практично немає;

5) в козацьких та селянських господарствах землю обробляють недостатньо якісно, без застосування добрив. Тому якість продуктів, які вирощувалися в цих господарствах, досить низька. Як зазначає Матвій Терентійович, землевласники вели своє господарство екстенсивним методом, тобто розорювали землі, намагаючись засіяти якомога більшу площу.

Що стосується того, як ліквідувати існуючі в сільському господарстві складнощі, Симонов зазначає: «Как устранить эти причины - пусть подумают об этом люди поопытнее меня. Я только скажу, что устранение причин, обозначенных у меня под цифрами 1 и 3, без участия правительства - и притом сильного участия, как того требует и важность предмета, произведено быть не может; что касается до причин 2, 4 и 5, то, по моему, мы могли бы сами, понатужившись, устранить их» [27, 39].

Таким чином, зауваження Матвія Терентійовича Симонова - типового лівобережного поміщика середньої руки пореформеного періоду - з приводу проблем поміщицького господарства та можливих шляхів їх усунення надають важливу інформацію щодо історії поміщицьких маєтків Полтавської губернії та про його власну господарську діяльність. Ці свідчення дають змогу стверджувати, що поміщики Полтавської губернії, зокрема Лубенського повіту, у процесі господарювання стикалися з типовими для всіх дідичів пореформеного часу проблемами (відсутністю вільних капіталів, досвіду та агрономічних знань, коливанням цін на с/г продукцію, дорожнечеою найманою праці та недобросовісністю робітників та ін.). Як наслідок цього, більшість поміщицьких господарств була нерентабельною (особливо середні та дрібні), що призводило до поширення здачі земель в оренду, накопичення боргів дідичами, застави та продажу маєтків. Велика кількість поміщиків у вирішенні своїх проблем покладалася виключно на державу (і справді, аграрна політика уряду другої половини XIX - початку XX ст. передбачала державну підтримку нежиттєспроможних поміщицьких господарств). Така державна політика призводила до уповільнення темпів аграрних процесів в Україні, що поряд з іншими чинниками унеможлилювало оптимально ефективний розвиток тогочасної економіки України, не забезпечувало належного добробуту її населення.

Висвітлення поглядів Номиса-поміщика на проблеми пореформеного українського села суттєво доповнює та уточнює традиційні уявлення про соціальне обличчя відомого українського діяча і призводить до постановки питання кореляції соціально-економічного становища та суспільної позиції представників українського національно-культурного руху II половини XIX ст.

Джерела та література:

1. Абуков С. Н. Именье Борисовских как пример крупного помещичьего хозяйства юго-восточной Украины второй половины XIX в. // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. - Кн. 9 // Голов. ред. З. Г. Михолобова. - Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2002. - С. 96 - 100.
2. Анненков Н. Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах. - Т. 1. - СПб., 1897.
3. Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX века. - М., 1961.
4. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. - М.: Наука, 1969. - 369 с.
5. Архив Раевских. - СПб, 1912. - Т. 4., - С. 668-669.
6. Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. - СПб., 1867.
7. Горбаньов В. В. Система господарювання в поміщицьких господарствах Харківської губернії наприкінці XIX - на початку XX ст. // Вісник Харківського національного університету

- ім. В. М. Карабіна. - № 566. - Історія. - Вип.. 34. - Харків, 2002. - С. 135 - 144.
8. Дружинин Н. М. Помещичье хозяйство после реформы 1861 г. // Исторические записки. - Т. 89. - М.: Наука, 1972. - С. 187-230.
9. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. - М.: Наука, 1985. - 398 с.
10. Землевладение и землепользование в Полтавской губернии по данным подворной переписи 1900 г. - Полтава, 1911.
11. Земские подворные переписи. 1880-1913. Поуездные итоги // Сост. З. М. и А. Н. Свавицкие. - М., 1926.
12. Иванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков Украины в конце XIX в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянского и революционного движения в России. - М., 1961. - С. 312 - 354.
13. ІР НБУВ, ф. 1, спр. 30293.
14. Киевлянин. - 1901. - №6.
15. Людоговский А. Основы сельскохозяйственной экономии. - М., 1875.
16. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. - СПб., 1903.
17. Материалы для статистико-экономического описания Харьковского уезда. - Вып. I. - Харьков, 1884.
18. Материалы подворной переписи Полтавской губернии 1900 г. - Полтава, 1907.
19. Мезенцев В. И. Доходность частного землевладения в Харьковской губернии // Харьковский сборник. - Харьков, 1897. - Вып. 11.
20. Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX - начала XX в: Землевладение, землепользование, система хозяйства. - М.: Советская Россия, 1971.- 144 с.
21. Наталка - Полтавка (Н. М. Кибальчич). Деякі споминки про холеру 1872 р. // Зоря. - 1894 р. - С. 320-321.
22. Обзор сельского хозяйства Полтавской губернии за 1892 г. - Полтава, 1893.
23. Обзор сельского хозяйства Полтавской губернии за 1896 г. - Полтава, 1897.
24. Одарченко Петро. Фольклорний збірник Матвія Номиса. - США, 1985. - 60 с.
25. Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае на Украине, Подолии, Волыни. Опыт статистико-экономического исследования. - К., 1899.
26. Очерки движения земельной собственности в Полтавской губернии за 8-летие. 1870-1877. - Полтава, 1881.
27. Очерки помещичьего хозяйства в уездах Гадячском и Лубенском. Приложение к V и IV тому сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии. - Полтава, 1886. - С. 31-39.
28. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 по 1905 рр. - К., 1907.
29. Присяжнюк Ю. П., Горенко Л. М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. - 1905 р.) // УІЖ. - 2000. - № 5. - С. 88 - 97.
30. Рибалка І. К., Турченко Ф. Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції // УІЖ. - 1981. - № 11. - С. 20-23.
31. Русов А. Описание Черниговской губернии. - Т. II. - Чернигов, 1899.
32. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. - Симферополь, 1886.
33. Світленко С. І. Український народолобець Матвій Номис (Симонов) // Бористен. - 2005. - № 2. - С. 4-5.
34. Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 15 лет (1886-1900). - Полтава, 1904.
35. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. - СПб., 1906. - Вып. II.
36. Сельское хозяйство Украины. - Харьков, 1923.
37. Сельскохозяйственные машины и орудия в Европейской и Азиатской России в 1910 г. - СПб, 1913.
38. Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. - Вып. V. - СПб., 1892.
39. Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. - Вып. XI. - СПб., 1903.
40. Сельскохозяйственный обзор Черниговской губернии за 1904 г. - Чернигов, 1906.
41. Симонов М. Заметки к юбилейной по случаю двадцатипятилетия Лубенской гимназии записки. - К. 1898. - 39 с.
42. Симонов М. Т. Матеріали наукової конференції, присвяченої 170-річчю від дня його народження. - Лубни, 1993.
43. Статистика поземельной собственности и населённых мест Европейской России. -

Вып. III. - СПб., 1884.

44. Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России. - СПб., 1906.
45. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства. - Год 5. - Полтава, 1901.
46. Статистический справочник по Полтавской губернии. - Полтава, 1910.
47. Таблицы крестьянского землевладения в Полтавской губернии и объяснительная записка к ним губернского гласного Д. К. Квитки. - Полтава, 1881.
48. Тезяков Н. И. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на юге России в санитарном отношении и врачебно-продовольственные пункты. - СПб., 1902.
49. Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. - Киев - Одесса: Вища школа, 1987. - 199 с.
50. Хижняков В. В. Об условиях найма на сельские работы. - СПб, 1904. - 25 с.
51. Челинцев А. Н. Помещичье хозяйство в России перед революцией // Записки института изучения России. - Т. I. - Прага, 1923. - С. 49-81.
52. Челинцев А. Н. Русское сельское хозяйство пред революцией. - М., 1928. - 58 с.
53. Чернишов И. В. Аграрный вопрос в России (1861-1917). - Курск: Советская деревня, 1927. - 234 с.
54. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. - Вип. III. - К.: Держвидав, 1925. - 309 с.
55. Якименко М. А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // УІЖ. - 1991. - № 2. - С. 54 - 63.

Ірина Петреченко

●

ОПИСИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТ.: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ

(Продовження. Початок у № 4-5 за 2005 р.)

Після короткої перерви статистично-топографічне вивчення Чернігівського намісництва було продовжено. Слід зауважити, що друга половина XVIII ст. позначена значним зростанням уваги уряду, а також наукової громадськості Російської імперії до вивчення території, природних умов і продуктивних сил країни, наслідком чого стало впорядкування цілого комплексу описово-статистичних пам'яток. У цей час відбулися численні географічні експедиції, а також анкетні обстеження країни. Перші анкети, метою яких була підготовка докладного географічного і статистико-економічного опису імперії, з'явилися 1760 р. Ініціаторами їх розробки стали за підтримки уряду Академія наук і Шляхетський кадетський корпус. Слідом за цим було підготовлено ряд спеціалізованих анкет, що мали на меті дослідження окремих аспектів господарського життя ¹.

Безпосереднім втіленням програми загального географічного та економічного вивчення Російської імперії стали, зокрема, топографічні описи окремих територій. Пряме відношення до їх підготовки мала Академія наук, у складі якої 1777 р. було створено Топографічний комітет ². Комітет виробив «Проспект топографічного опису Росії», плани та програми комплексного вивчення країни ³. Проіснував недовго - його робота припинилася вже після кількох засідань. Та, незважаючи на це, комітет встиг закласти фундамент для роботи по впорядкуванню описів губерній і намісництв, яка була здійснена в останній чверті XVIII ст. ⁴

Слід також зауважити, що проведення описів намісництв, як і раніше, залишалось одним із важливих елементів подальшої реалізації на українських теренах «Учреждения для управления губерний» 1775 р.

Перша згадка про підготовку топографічних описів окремих губерній зустрічається у постанові Сенату від 1 листопада 1777 р., у якій йшлося, що «к особливому Сената удовольствию, Московской и Воронежской гг. Губернаторы, возмев труд, сочинили всем ведомства их губерний городам, с принадлежащими к ним уездам топографическия описания». У цих описах, зокрема, повідомлялося, «1. Когда каждый город начало свое получил; 2. Смежность каждого города с другими; 3. Число дворянских фамилий,

купечества и мешанства и всех вообще поселян городских и уездных, платящих положенныя подати; 4. Количество получаемаго по каждому городу с его уездом казеннаго дохода с различием онаго по званиям, а сверх того, 5. Описаны протекающия реки и находящиися озера, купеческия и крестьянскіе промыслы, также произрашения, с каким изобилием, где произрастают». Насамкінець зазначалося, що «таковыя описания желательно бы было иметь и по всем Губерніям, то Сенат об оном уведомляет для того, что не употребят ли и других губерний гг. начальники своего старания к собранию и доставлению в Сенат равномерно сведения». 5. Як бачимо, в цій постанові висловлюються лише побажання та рекомендації щодо підготовки подібних описів.

У формі ж безпосереднього указу ідея створення топографічних описів намісництв прозвучала пізніше - 1784 р. Про це, зокрема, свідчить лист від 26 лютого 1784 р., надісланий П.О. Соймоновим виконуючому обов'язки Воронезького і Харківського генерал-губернатора В.О. Чорткову: «Ея Императорское Величество высочайше указать соизволила сочинить для собственнаго ея употребления топографическое описание каждого наместничества порознь, всемилостивейше позволяя мне, если о которых достаточного сведения иметь не буду, изтребовать оное от господ генерал-губернаторов или правящих должность оных, а в небытность их от господ губернаторов»⁶. Іншими словами цю ж інформацію наводить О.Ф. Шафонський у листі до відставного генерал-аншефа П.Д. Єропкина: «Императрица Екатерина Великая, ...желая иметь о всех наместничествах или губерниях обстоятельное топографическое или местное описание, в 1784 году всем своим наместникам или генерал-губернаторам указать изволила, чтобы они по посланным к ним начертаниям препоручили способным людям сделать для собственнаго Ея Величества употребления такое описание о губернии вообще, а об уездах и городах особо»⁷.

Загальна координація роботи по впорядкуванню топографічних описів намісництв у межах усієї країни була покладена на статс-секретаря Катерини II, члена Російської Академії наук, директора Гірничого училища генерал-майора П.О. Соймонова⁸. З метою прискорення та уніфікації роботи останній розробив і розіслав генерал-губернаторам намісництв спеціальну програму топографічного опису (зазвичай її називають урядовою чи кабінетською анкетою), що складалася з трьох частин: 25 питань першої частини стосувалися опису намісництва в цілому, 16 питань другої - опису губернського і повітових міст, третя частина містила 20 пунктів, згідно з якими слід було описувати повіти⁹.

Урядова анкета багато уваги приділяла географічному опису намісництв. На першому місці в ній стояли питання про місцезнаходження губернії, її повітів та міст, рельєф місцевості, рівнини, пагорби та гірські хребти, кліматичні умови, річки, озера й болота. В описах водоймищ вимагалися докладні відомості про великі й малі річки, їхню довжину, ширину, глибину, витоки й гирла, спрямованість і швидкість течії, наявність порогів, рібних багатств, можливість судноплавства. Звертаючи увагу на рослинний і тваринний світ, анкета містила питання про ліси, степи, види дерев і трав, особливі породи тварин, птахів, плазунів і комах. Передбачалось відзначити наявність корисних копалин - мармуру, вугілля, торфу, а також джерел мінеральної води.

Значне місце відводилося в анкеті соціально-економічним питанням. Зокрема, вимагалися дані про чисельність населення за статеву приналежністю, його становий і національний склад, віросповідання, спосіб життя, характер та звичаї мешканців, їхній одяг і мову. Слід було навести відомості про кількість міст, містечок, слобід, сіл і хуторів, монастирів, церков, казенних та житлових будинків, училищ, лікарень, виховних закладів, богаділень. Особливо пропонувалося описати поміщицькі будинки та садиби, а також міські укріплення і урядові установи.

Анкета містила і питання історичного характеру. Необхідно було вказати час виникнення міст, описати міські герби, повідомити про зміни, що відбулися у сфері управління містами, повітами і губерніями, згадати історичні урочища, зібрати легенди й перекази, що збереглися в пам'яті місцевих жителів.

У всіх трьох блоках запитань впадає у вічі економічна спрямованість анкети. Її упорядники намагалися передусім охопити питання, пов'язані з сільським господарством, промисловістю, торгівлею, що свідчить про зацікавленість уряду у виявленні й наступній мобілізації матеріальних ресурсів країни. Анкета вимагала характеристики ґрунтів, зернових і технічних культур, посівних площ, системи і техніки землеробства,

врожайності, товарності й ринкового обігу хліба, а також стану скотарства, розвитку промислів і ремесел. Щодо промисловості, анкета передбачала опис окремих фабрик, заводів, ремісничих закладів, «мельниц пильных и мучных», підприємств «метальных и минеральных» із зазначенням власників, кількості робітників. Вимагалось також докладно описати стан торгівлі, навести відомості про кількість ярмарків, торгів та крамниць, асортимент товарів, закупку сировини і збут готової продукції, «наплив» торгових людей на ярмарках і торгах.

Розуміючи, що «собиране такихових известий по многочисленности предметов в оных заключающихся требует довольно времени», П.О. Соймонов просив губернаторів «о скорейшем доставлении на первый случай хотя тех, кои без дальнейших справок... иметь можете, ибо в получении оных крайняя надобность теперь настoit, оставляя уведомление о прочих на предбудущее время»¹⁰.

Указ про підготовку топографічних описів намісництва отримав і генерал-губернатор Лівобережної України П.О. Рум'янцеv¹¹. Він, у свою чергу, ордерами від 3 квітня 1784 р. доручив виконання цього завдання київському, чернігівському та новгород-сіверському губернаторам, наказавши їм «возложить собрание сих известий... на некоторых из членов присутственных мест или на обывателей, учением или упражнением в такиховых делах знание приобретенных с тем, чтобы они прилежнейшее старание в самоскорейшем того произведении в действие употребили, а всем городовым магистратам, земским исправникам и городовым и до кого сие принадлежать может, а особливо землемерам, кои часть положений своего уезда знать должны, предписали, дабы они в подании надобных известий пособствовали»¹².

4 липня 1784 р. у листі до єпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського Феофіла чернігівський губернатор А.С. Милорадович писав: «По известному мне знанию собрание служащего к тому топографическому описанию известий препоручено мною господину коллежскому советнику Афанасию Филимоновичу Шафонскому и господину коллежскому асессору Григорию Семеновичу Гуляницкому». «А о доставлении к ним потребных известий предписано городовым, земским исправникам и землемерам», - додає він у листі від 26 квітня 1785 р. П.О. Рум'янцеву¹³. У пізнішому листі (від 21 січня 1787 р.) А.С. Милорадовича до П.О. Рум'янцева зустрічаємо дещо іншу інформацію: «Сходственно повелению Вашего Сиятельства, ко мне последовавшему касательно сочинения топографического описания Черниговского наместничества, согласно приложенному при том плану препоручил я собрание нужных по тому известий и самое оного сочинение господину статскому (22 вересня 1785 р. О.Ф. Шафонський був підвищений у чині¹⁴. - Авт.) наместнического правления советнику Шафонскому»¹⁵. Чому в першому листі А.С. Милорадович називає двох виконавців завдання, а у другому, написаному вже після завершення роботи над «Черниговского наместничества топографическим описанием», лише одного О.Ф. Шафонського, пояснити важко. Однак, безсумнівно, що роль «першої скрипки» у цьому дуеті відіграв сам він.

Як відомо, О.Ф. Шафонський здобув блискучу як на той час освіту: у трьох західноєвропейських університетах Галле, Лейдена і Страсбурга він був дипломований як доктор філософії, правознавства і медицини¹⁶. Після завершення навчання у 1763 р. 18 років своєї професійної діяльності присвятив медичній службі¹⁷. Найбільше О.Ф. Шафонський-лікар уславився під час боротьби з морвицею, яка протягом 1770 - 1772 рр. лютувала у Москві¹⁸. Саме йому було доручено підготовку ґрунтової праці «Описание моровой язвы бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год с приложением всех для прекращения оной тогда установленных учреждений», яка була видана спочатку в Москві, потім у Санкт-Петербурзі, а згодом перевидана за кордоном¹⁹. З 1781 р. О.Ф. Шафонський постійно мешкав у Чернігові, де обіймав відповідальні посади у місцевих органах управління. Зокрема, 8 жовтня 1781 р. його призначено радником карного суду²⁰, а 10 лютого 1785 р. - радником намісницького правління²¹. З 23 серпня 1787 р. О.Ф. Шафонський вже головував у Чернігівському карному суді²².

Г.С. Гуляницький також здобув прекрасну освіту «в разних иностранных университетах». Після повернення на батьківщину з 1774 до 1781 рр. він працював у Санкт-Петербурзі в Колегії іноземних справ, де «отправлял на французском, немецком, особливо на аглицком и других языках переводческую должность и другия, возложенныя на его... дела». В 1781 р. Г.С. Гуляницького було призначено асесором палати Чернігівського карного суду, де він кілька років працював разом з О.Ф. Шафонським²³.

Кандидатуру О.Ф. Шафонського для виконання цього відповідального завдання запропонував П.О. Рум'янець, адже, як переконливо стверджує М.В. Стороженко, той був «расположен к Шафонскому и ценил его, как человека, высоко для своего времени образованного; естественно, что, когда Румянец нашел нужным сделать описание Черниговского наместничества, он препоручил это дело Шафонскому, как наиболее умелому человеку, тем более, что последний был у него, так сказать, под рукой, служа с 1782 года советником Черниговской уголовной палаты»²⁴.

О.Ф. Шафонський творчо підійшов до виконання дорученого завдання. Не задовольнившись офіційною програмою, розробив власну анкету, за якою на місцях мали збирати матеріал повітові справники та землеміри²⁵. Він вважав за потрібне видозмінити послідовність викладу матеріалу при описуванні міст і повітів, в анкеті з'явилися додаткові питання, яких не було в офіційній програмі. Такі, наприклад, як «убыль и прибыль жителей» в намісництві, «из каких прежних уездов наместничество составлено», яка кількість «почтовых дорог» та «перевозов и пристаней» у повіті, «о судах и властях, в уезде учрежденных», «главные въезды, выезды и дороги» в місті, «о цехах», «о началстве и судах, в городе обретающихся»²⁶.

18 квітня 1784 р. О.Ф. Шафонський та Г.С. Гуляницький офіційно були залучені до збирання «всех, значащихся по приложенным планам топографического описания известных»²⁷. Дещо раніше, 15 квітня 1784 р., А.С. Милорадович розіслав ордери, зокрема повітовим землемірам - чернігівському Тимофію Ісакову, городнянському Козьмі Глуміліну, ніжинському Дормедонту Філіпову, борзнянському Павлу Астаф'єву, прилуцькому Івану Ушакову, роменському Івану Колобову; городничим - чернігівському коменданту Петру Мухіну, городнянському Максиму Бутовичу, березнянському Каменському, ніжинському Сердюкову, борзнянському Петру Бубліченку, прилуцькому Івану Дурново, роменському Григорію Сегунову; справникам нижніх земських судів - чернігівському Рашевському, городнянському Василю Ждановичу, березнянському Георгію Сахновському, ніжинському Петру Жураківському, борзнянському Василю Єскерлею, прилуцькому Лукомському і роменському Івану Стаховичу, наказавши, щоб вони «по преложенным выпискам с плана топографического описания о городах и о уездах учинили аккуратные описания» і надіслали йому²⁸.

Невдовзі на ім'я А.С. Милорадовича почали надходити описи міст та повітів, які він у свою чергу пересилав О.Ф. Шафонському²⁹. Першим до А.С. Милорадовича, здається, надійшов топографічний опис міста Глинська. 16 травня 1784 р. цей опис було відправлено до О.Ф. Шафонського. Протягом липня - вересня 1784 р. останньому були передані такі топографічні описи: Борзни, підписаний городовим Петром Бубліченком; Городні, завірений городничим Максимом Бутовичем; Ромнів, надісланий городничим Григорієм Сегуновим; Зенькова за підписом виконуючого обов'язки городничого прапорщика Петра Круковського; Лохвиці, отриманий від городничого Івана Алгазіна; Гадяча, який підписав городничий Яків Савич; Прилук, який надіслав городничий Іван Дурново; Березного³⁰. Ордерами від 26 серпня 1784 р. до справників нижніх земських судів: ніжинського Саакадзева, березнянського Георгія Сахновського, городнянського Василя Ждановича, глинського Григорія Зарудного, борзнянського Василя Єскерлея, лохвицького правлячого Івана Корнєєвича і гадяцького Федора Ставицького А.С. Милорадович нагадував «о скорейшем доставлении... на посланья преже к ним пункты пояснений, потребных к топографическому описанию». Дехто зі справників відреагував дуже швидко. Вже 14 вересня 1784 р. О.Ф. Шафонському передали топографічні описи, що надійшли від глинського, городнянського та березнянського, а 25 вересня - від гадяцького справників³¹. Загалом же до лютого 1785 р. він отримав описи усіх повітів Чернігівського намісництва, окрім Прилуцького³². Така оперативність у підготовці описів пояснювалася тим, що повітові справники займалися цим не самі - найактивнішу участь у створенні топографічних описів взяли місцеві землеміри³³.

О.Ф. Шафонський критично поставився до надісланих з місць відповідей на питання анкети. У своєму рапорті до А.С. Милорадовича 18 вересня 1784 р. він писав: «Нашол в описаниях господ городничих и земских исправников о городах и уездах... разные недостатки..., особливо, что касается до местоположения городов, их начала, и до положения самых уездов и рек, также и до разных обычаев, образа жизни, одяения, хлебопашества и наречия обитающих в губернии жителей, чего всего без самоличного

обозрения с должною точностию изъяснить не можно. Для чего я нахожу за необходимо нужное, чтобы мне самолично объехать все города и уезды и всё нужное для сведения обозреть и от старожиллов узнать все то, что к истории оных принадлежит»³⁴. До компетенції А.С. Милорадовича, очевидно, не входило самостійно вирішувати такі питання, тому він звернувся з відповідним проханням до П.А. Рум'янцева³⁵, який у листі від 26 вересня 1784 р. дозволив «уголовной палаты советнику Шафонскому... на некоторое время отлучиться от должности для собирания сведений к сочинению топографического описания и объезда городов и уездов»³⁶. Вже 4 жовтня 1784 р. останньому була видана «подорожная... на взимание в проезд его прогонов по той комиссии с почтовых или обивательских почт лошадей», а на місця А.С. Милорадовичем були відправлені ордери з наказом «о чинении пособия» О.Ф. Шафонському³⁷.

Протягом листопада - грудня 1784 р. Опанас Филипович об'їхав кілька повітів і відвідав міста Борзну, Ніжин, Лохвицю, Гадяч, Зеньків, Глинськ, Ромни³⁸. У липні 1785 р. він ще раз побував у Борзні, а у лютому і червні - в Ніжині³⁹. Під час цих поїздок оглядав забудову населених пунктів, розшукував архівні документи, записував розповіді місцевих жителів. Пильну увагу звернув на архітектурні та археологічні старожитності краю, пам'ятні місця й урочища, «кои знамениты по каким-нибудь историческим происшествиям». Дослідник виявив «многие курганы, шанцы и древние земляные города и замки, как-то около Зенькова, Гадяча, Ромна, около реки Сулы и в Нежинском уезде в селе Дорогинке»⁴⁰.

Повернувшись до Чернігова, 19 лютого 1785 р. О.Ф. Шафонський писав А.С. Милорадовичу: «В объезд мой Черниговской губернии городов, который я... в Борзне, Нежине, Лохвице, Гадяче, Зенькове, Глинске и Ромнах имел, и сколько мне время в перезде дозволяло и по уездам делая примечания, старался самолично все недостатки о городах и уездах к топографическому описанию дополнить, которые, исключая городов Прилуки, Березной, Городни и частию Нежина, сколько можно было и дополнил. Что же принадлежит до уездов, то оные за многими недостатками дополнить сам не мог, а просил господ земских исправников и землемеров оние мне обстоятельно доставить, но и поныне их не получил, а для того представляя оные Вашему Превосходительству, покорнейше прошу дать им о скорейшем их мне доставлении свои повеления»⁴¹.

О.Ф. Шафонський склав «Дополнения, до господ земских исправников и нижних земских судов принадлежащая» і «Дополнения, до господ землемеров касающиеся», в яких докладно розписав, яка інформація вимагається з того чи іншого пункту анкети топографічного опису⁴², продемонструвавши при цьому, як справедливо зауважила О.М. Апанович, велику ерудицію, науковий підхід і знання умов життя краю⁴³.

У першому пункті «Дополнений, до господ земских исправников и нижних земских судов касающихся» він вимагав, аби в описах обов'язково були наведені інформація про мілини на головних річках Чернігівського намісництва, «яко-то Днепре, Десне, Снове, Остре, Пеле, Суле, Удае, Ворскле и др.», які перешкоджають вільному по них судноплавству, дані, «сколько и где имено пристани судам и перевозы», а також відомості про рибу, що водиться в цих річках. Не погоджуючись з твердженням більшості повітових справників, що в їхніх повітах немає озер, О.Ф. Шафонський у другому пункті «Дополнений» радив їх описати, обов'язково повідомляючи «об их окружности, долготе, широте, о реках в них впадающих, и из них истекающих, о протоках оных озера с другими озерами и речками соединяющих, о рыбах в них находящихся».

Апелюючи до 8-ого пункту анкети для опису повіту, в якому запитувалося «о... урочищах, кои знамениты по каким-нибудь историческим происшествиям», і до повідомлень повітових справників, «что таких урочищ нет», О.Ф. Шафонський у третьому пункті «Дополнений» зазначав, що під час його поїздок практично у кожному повіті він знаходив «многие курганы, шанцы и древние земляные города и замки», які й належало описати. Також він наполягав, аби записувалися усі перекази місцевих жителів про ці урочища.

Особливу увагу О.Ф. Шафонський приділив роз'ясненню 15-ого питання анкети («сколько каких заводов, фабрик и мельниц пильных и мучных»), на яке усі повітові справники спочатку дали негативну відповідь. Викликано це було, у першу чергу, неправильним тлумаченням на місцях цих понять. Він запевняв у четвертому та п'ятому пунктах «Дополнений», що заводи є у всіх повітах намісництва, до них відносяться:

винокурні, пивоварні, солодовні, цегельні, металургійні заводи, «конские заводы», «заводы рогатого скота», «содержание овец», «пчельники или пасеки». Він нагадував, аби на місцях зазначали, коли й ким засновані ці підприємства, кому вони належать, вказували чисельність робітників, джерела постачання сировини, обсяги виробництва, місця збуту готової продукції. Також О.Ф. Шафонський просив звернути особливу увагу на ремесла та промисли, розвинуті у тому чи іншому повіті, фіксувати населені пункти, які спеціалізуються на певному ремеслі. Що стосується млинів, то він застерігав, щоб справники рахували та описували усі млини окремо, в залежності від їхньої спеціалізації та способу приведення в дію («мучные», «ступные», «пильные», «сукновальни», «ветряные», «конные»).

Очевидно, не скрізь на місцях знали що таке торф, відомостей про який очікував О.Ф. Шафонський, тому, описавши у шостому пункті його зовнішній вигляд, дослідник просив повідомити, «где он точно находится». Також він вимагав інформації про місцезнаходження у повітах «дикаго камня» и «мела».

У сьомому пункті О.Ф. Шафонський просив повідомити йому, де і як вирощується в Чернігівському намісництві хміль («в огородах ли, или по лесам, или он сам дикий растет»), який широко використовувався у винокурнях та пивоварнях Лівобережної України.

7 та 20 квітня 1785 р. А.С. Милорадович розіслав у повіті накази з витягом із «Дополнений», вкотре вимагаючи всіляко сприяти О.Ф. Шафонському в його роботі⁴⁴. 26 квітня 1785 р. А.С. Милорадович писав П.О. Рум'янцеву: «Доставленные известия, противу учиненных запросов, при сличении их... господином советником Шафонским с планом, оказались некоторые во многих статьях неполными и без объяснения всего потребного, то по уведомлению о сем от онаго советника Шафонского с описаниями о тех необъясненных статьях писано от меня городовим и исправникам, чтобы они противу статей, кои от них не объяснены, и о коих к каждому препровождены особья выписки, учинив надлежащия объяснения и описания со всякою аккуратностию доставили к показанному коллежскому советнику в немедленном времени»⁴⁵.

Повітові справники оперативно взілися за виконання наказу А.С. Милорадовича. Про це, зокрема, свідчать рапорти, отримані в Чернігівському намісництвом правлінні 18 квітня 1785 р. від прилуцького справника Міницького, в якому він просив «выслать з Чернигова уездного прилуцкого землемера Ушакова, потребного при сочинении топографического описания», та 22 травня 1785 р. від городнянського справника Василя Міткевича про те, що він «отлучился... к учинению топографического в Городничком уезде описания»⁴⁶. Загалом, до червня 1785 р. А.С. Милорадович отримав описи усіх повітів Чернігівського намісництва, завірені справниками нижніх земських судів: чернігівським - бунчуковим товаришем Дмитром Єньком, городнянським - бунчуковим товаришем Василем Ждановичем, березнянським - Георгієм Сахновським, борзнянським - капітаном Василем Скерлеєм, ніжинським - бунчуковим товаришем Петром Жураківським, глиньським - Григорієм Зарудним, роменським - Іваном Стаховичем, лохвицьким - виконуючим обов'язки справника дворянським засідателем Іваном Корнеевичем, гадяцьким - осавулом Федором Ставицьким, зеньківським Тимофієм Пашенком⁴⁷.

«Черниговского наместничества топографическое описание» супроводжують чотири мапи. Питання про необхідність виготовлення мап О.Ф. Шафонський порушував у «Дополнениях, до господ землемеров касающихся». Зокрема, дослідник запитував А.С. Милорадовича, чи не визнає той за потрібне підготувати кілька мап, якими б варто було доповнити топографічний опис Чернігівського намісництва. Необхідність мапи, в якій «должно описать прежнее всей Малороссии разделение на десять полков», пояснювалася тим, що в опису планувалося показати, «из коих, прежде бывших, уездов составилось наместничество». Слушним, як зауважив дослідник, було б також виготовлення мапи «одной Черниговской губернии», з розподілом її «на нынешние округи», адже в Опису передбачалися відомості про кордони кожного повіту. На думку О.Ф. Шафонського, «без таковых карт местное или топографическое описание, которое географическим можно назвать, будет всегда неясно». Також він визнавав за доцільне з «генеральных карт сочинить и приложить всякому уезду специальную карту». Нарешті, Опанас Филимонович радив «из вышеописанной... генеральной о губернии карты сделать почтовую», у зв'язку з тим, що ним було заплановане «описание почтовых дорог, откуда,

куда и чрез какия места оне лежат»⁴⁸.

«Чтобы показать, на какия части город разделяется, почему оныя названы и в которой части помещены дома для правительства и более жилья находится», О.Ф. Шафонський запропонував, аби землеміри з підготовлених ними планів міст «начертали в малом размере особые так, чтобы их к сочиняемой книге можно было приплесть»⁴⁹. Однак остання пропозиція, як і та, що була пов'язана з виготовленням мап окремих повітів, схоже, не була підтримана. Водночас ініціатива щодо виготовлення двох мап Лівобережної України, «на 10 полков разделенной» і «на три наместничества разделенной», а також двох мап Чернігівського намісництва - географічної та поштової, увінчалася успіхом.

Слід бодай частково з'ясувати їх походження. На початку ХХ ст. О.О. Русов виявив у архівному зібранні М.Й. Судієнка у Новгороді-Сіверському мапи Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, виготовлені, як зауважив дослідник, «Шафонским к его сочинению». Увагу О.О. Русова привернули, зокрема, «табелі», «помещенные в картушах карт», з відомостями про чисельність представників різних станів у повітах і повігових центрах намісництв Лівобережної України, які дослідник вважав за потрібне оприлюднити⁵⁰. Аналогічні «табелі» вміщено на «Генеральной карте трех малороссийских губерний», що зберігається у фонді Військово-Ученого архіву Російського державного військово-історичного архіву (далі - РДВІА). На карті зазначено, що виготовлена вона «при Генеральном штабе в Глухове» 1782 р.⁵¹ Усе це дозволяє висловити припущення, що, готуючи мапи до свого опису, О.Ф. Шафонський користувався раніше створеними. Однією з них, зокрема, могла бути мапа, підготовлена у військовому відомстві.

При знайомстві з «Черниговского наместничества топографическим описанием» впадає у вічі насиченість праці історичними відомостями. Коли О.Ф. Шафонський зацікавився історією, сказати важко, однак відомо, що ще у 1779 р., перебуваючи у справах Медичної колегії в Києві, «по всем тамошним монастырям старался отыскать записки, из которых бы можно получить сведения о истории Киева и Малороссии». Вже тоді він дійшов висновку, що «есть ли до нашествия татар и были в монастырях какия историческия записки, то все оныя опустошением его и после... поляков и бывшими между многими пожарами истреблены». Пізніше, об'їжджаючи Чернігівське намісництво, О.Ф. Шафонський наполегливо «выискивал по монастырям и по архивам присутственных мест разные записки и сведения, принадлежащие до малороссийской истории»⁵². Так, він посилався на витяг з книг Чернігівського воєводства 1645 р., що зберігся у фамільному архіві поміщиків Бакуринських, актові книги Гадяцького магістрату та інші джерела⁵³.

Крім того, дослідник ретельно простудіював усю наявну на той час історичну літературу - літопис Нестора, хроніку М. Стрийковського, Синописис, «Скарбницю потрібную» І. Галаятовського. У його розпорядженні була багата власна книгозбірня, кілька рукописних козацьких літописів⁵⁴. Так, наприклад, І.І. Срезневський користувався «отрывками из разных летописей», зібраних свого часу О.Ф. Шафонським⁵⁵. Про його підвищений інтерес до історичних творів свідчить згаданий М.Д. Білозерським рукописний збірник, що належав О.Ф. Шафонському. До його складу увійшли чотири пам'ятки: «Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание», «Сокращенное уведомление о Малой России» В. Рубана, «Краткое описание о козацком Малороссийском народе и о военных его делах» П. Симоновського і «Хронология высокославных ясновелможных гетманов»⁵⁶. Напис «История Малой России», зроблений рукою Опанаса Филімоновича на корінці обкладинки збірника, та дата на внутрішній стороні палітурки - 20 червня 1785 р., свідчать про те, що дослідник користувався цими рукописами під час роботи над «Черниговского наместничества топографическим описанием», особливо над його першою частиною - «О Малой России вообще».

Очевидно, саме на стадії пошуку і виявлення історичних документів до підготовки опису був залучений Г.С. Гуляницький. Ще на початку роботи над «Топографічним описом», 4 липня 1784 р. А.С. Милорадович звертався до єпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Феоділа з проханням посприяти О.Ф. Шафонському і Г.С. Гуляницькому, адже їм «необходимыми могут быть собрания из древнейших описаний, - а особливо касательно города Чернигова, кои только могут найтятся в

кафедра... монастире»⁵⁷. У своїй відповіді владики повідомив, що потрібні О.Ф. Шафонському і Г.С. Гуляницькому книги й рукописи, наявні у бібліотеці Чернігівської духовної семінарії, у разі потреби будуть «за розпискою» видаватися⁵⁸. Пізніше, в серпні 1784 р., А.С. Милорадович просив єпископа Феофіла та київського митрополита Самуїла про надсилку «копий с грамот и универсалов, данных на основание церквей и монастырей, и на деревни, потребных к топографическому описанию»⁵⁹. Загалом, практика звернення за допомогою до служителів церкви під час підготовки топографічних описів намісництва була досить поширеною⁶⁰.

Робота над «Черниговского наместничества топографическим описанием», що тривала кілька років, була завершена наприкінці 1786 р. 21 січня наступного 1787 р. А.С. Милорадович рапортував П.О. Рум'янцеву: «Поелику ныне описание от г. советника Шафонского ко мне представлено, с объяснением от него ко мне, что как Черниговское наместничество из частей бывших малороссийских полков и сотен составлено, то и нужно было краткое оным полкам и сотням и их гражданскому правлению предположить описание, а описывая сие, связь и порядок вещей требовали, краткое географическое и историческое сделать описание Малыя России, из частей которой помянутое наместничество устроено, изъясняя при том сколь можно кратко, но ясно бывшее ея правление и бывших ея чинов. По сему расположению все сочинение разделено на две части: первая содержит в себе краткое описание бывшего Малой России состояния, а вторая часть настоящая топографическое Черниговского наместничества описание по предписанному начертанию. Сия последняя часть разделена на двенадцать глав, а вся глава на два отделения, первыя отделения описывают уезды, а вторыя города. Ко всякой части сделано особое оглавление и по алфавиту реестр содержащихся в них вещей; к первой части приобщены две генеральныя карты, одна представляет Малую Россию на десять полков, а другая на три наместничества разделенную. Из чего видно, каким образом сей край в настоящий свой вид преобразился. В первой же части приобщены двадцать шесть картин, изображающия разныя малороссийския одеяния. Ко второй части приложена карта Черниговского наместничества с гербами всех городов, и карта почт, как для отправления по наместничеству писем, так и для путешествующих учрежденных, о которых в первой главе, вообще о наместничестве, обстоятельное описание приобщено. Обе же части так расположены и переплетены, что можно всякую особо употреблять»⁶¹.

Отже, першу частину опису О.Ф. Шафонського становить не передбачений офіційною програмою вступ - «О Малой России вообще», що містить опис території Лівобережної України та нарис її історії від найдавніших часів до 1781 р. У другій частині - «О Черниговском наместничестве особенно» подається характеристика намісництва та одинадцяти повітів і повітових центрів під кутом зору їх природно-географічного становища, адміністративно-політичного устрою, соціально-економічного розвитку. Опис насичений відомостями про забудову населених пунктів, архітектурні та археологічні пам'ятки, культуру, побут, звичаї населення.

У січні 1787 р. Опанас Филімонович власноручно підніс рукопис «Черниговского наместничества топографического описания» Катерині II під час її перебування у Чернігові⁶².

О.Ф. Шафонський спромігся створити першокласну на той час історико-краєзнавчу працю, яка поклала початок систематичному вивченню минулого Чернігівщини. Відтак з його іменем цілком слушно пов'язують становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині як наукової дисципліни⁶³. У 1851 р. працю дослідника було видано заходами голови Київської археографічної комісії М.Й. Судієнка. Скільки свого часу було зроблено рукописних копій цієї пам'ятки - встановити практично неможливо. Відомо, що один примірник «Топографічного опису Чернігівського намісництва» зберігається у фонді Військово-ученого архіву РДВІА у Москві⁶⁴. Ще один список «Черниговского наместничества топографического описания» зберігається в ІР НБУВ. Очевидно, це саме той рукопис, що його свого часу син автора Г.О. Шафонський передав М.Й. Судієнку. Ним і скористався останній для видання книги, про що свідчить зроблений цензором О.О. Федотовим-Чеховським напис: «Печатать позволяется с тем, чтобы по окончании представлено было в Ценсурный комитет узаконенное число экземпляров»⁶⁵. У фонді О.М. Лазаревського в ІР НБУВ зберігається також неповний список «Черниговского наместничества топографического описания»⁶⁶.

У жодному разі не применшуючи роль О.Ф. Шафонського у створенні

«Черниговского наместничества топографического описания», слід відзначити, що значною мірою появі цієї праці треба завдячувати наполегливій роботі губернського і повітових землемірів, яких справедливо вважають першими вітчизняними статистами. 1785 - 1786 рр. були особливо напруженими для них, адже за наказом Катерини II велася підготовка відразу кількох різновидів описів намісництв. І значну частину чорнової роботи, пов'язаної зі збиранням інформації на місцях, здійснювали саме повітові землеміри ⁶⁷.

Одним із описів, що у цей же час також готувався «к всеподаннейшему поднесению Ея Императорскаго величества», було «Описание озерам, рекам и впадающим в ония речкам, ручьям, равни и горам, состоящим в Черниговском наместничестве» ⁶⁸.

Підготовка таких описів (відомо, що аналогічні пам'ятки було впорядковано у Київському та Новгород-Сіверському намісництвах) насамперед мала на меті з'ясувати можливості судноплавства у тому чи іншому намісництві й загалом відповідала потребам всебічного вивчення природних ресурсів Лівобережної України.

31 січня 1785 р. П.О. Соймонов писав генерал-губернаторам, у тому числі П.О. Рум'янцеву: «Благоугодно Ея Императорскому Величеству иметь реестр озерам, рекам и впадающим в ония речкам, ручьям, равномерно и горам, в веренных Вашему Превосходительству губерниях находящихся» ⁶⁹. 21 лютого 1785 р. П.О. Рум'янецв доручив Чернігівському намісницькому правлінню «уездным землемерам приказать, чтобы они каждый в своем уезде ония как возможно вернее и точнее описали, и особливо имеют им примечание о портовых реках, где они протекают, показав вершину их или источники, откуда они начало свое имеют и устье, в какия реки впадают, также и какия реки и озера в них входят, а по временам в году, каковой они ширины и глубины, и в весняное как далеко разливаются, а в зимное, как долго льдом покрыты бывают, что наблюдать равномерно и о озерах и иных реках, а гор величину и ширину показать точно, и каменныя ли они или земляныя и не значут ли они чего по древности, и ежели есть им имена, то почему они так называются. И таковыя списки к губернскому землемеру, а тот, приведа в должную и лучшую исправность, чрез наместническое правление ко мне представить должен некоснительно, о чем наместническое правление и губернскому землемеру благоволят притвердить» ⁷⁰.

4 березня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління розіслало наказ відповідного змісту повітовим землемірам і губернському землеміру прем'єр-майору Леонтію Лутовінову ⁷¹. Незабаром останній, зауважуючи, що «таковое описание рек, озер, речек, ручьев и гор... надлежит им (землемірам. - Авт.) сделать надлежащим образом с прилежанием и верностию, каковой... без снятия оных в натуре по инструменту быть неуповательно, без чего и ему Лутовінову в должную, лучшую и верную исправность привесть не можно», просив Чернігівське намісницьке правління наказати «каждому землемеру в своем уезде... состоящие озера, реки, речки, ручьи, также и горы снять по инструменту и наложить на имеющиеся у них, данные от его для сочинения уездных и составления губернской карты планы». Аби полегшити виконання поставленого завдання на допомогу землемірам слід було виділити по два солдати, а також вози та робітників для транспортування інструментів ⁷². Очевидно, намісницьке правління визнало аргументи Л. Лутовінова цілком слушними і 6 травня 1785 р. своїм наказом задовольнило прохання губернського землеміра ⁷³.

Разом із підготовкою описів річок, озер, струмків і гір повітові землеміри були «употреблены к исправлению дорог и мостов и к сочинению разных известий, так же и планов и карт для поднесения Ея Императорскому Величеству во время всевысочайшаго шествия чрез Черниговское наместничество» ⁷⁴. Часто-густо повітові землеміри, не знаючи, за виконання якого завдання братися у першу чергу, зверталися за порадою до намісницького правління. Так, наприклад, 10 червня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління розглянуло рапорт прилуцького повітового землеміра Івана Ушакова, в якому той зазначав, що «треми указами из наместническаго правления велено: 1м обмерить казенные по второй виписки земли и по обмеривании учиныв об ных описании отослать в казенную Черниговскую палату, 2м скопировать два белие планы городу Прилуки, 3м обмерить и описать все в уезде Прилуцком находящиеся озера, реки и впадающия в ония ручья, равномерно и горы», і запитував, що йому робити: «коперовать ли, во-первых, болшие белие планы..., или обмеривать казенные земли..., или же описывать и обмеривать по инструменту находящиеся в уезде озера, реки и впадающия в ония ручья,

равно и горы и так же и больше трактовые по инструменту дороги». Підготовка описів річок, озер, струмків і гір, вірогідно, на той момент була найважливішим завданням, адже саме на його виконанні намісницьке правління порадило зосередитися І. Ушакову⁷⁵. Про такі ж чи подібні колізії дізнаємося з рапортів городнянського і роменського повітових землемірів Козьми Глуміліна та Івана Колобова до Чернігівського намісницького правління, ніжинського повітового землеміра Олексія Станіславського до губернатора А.С. Милорадовича⁷⁶.

Принагідно слід нагадати, що радником Чернігівського намісницького правління на тоді був О.Ф. Шафонський. Отож він разом з губернатором А.С. Милорадовичем та радником Я. Вольватерським координував роботу землемірів по впорядкуванню описів рік, озер, струмків і гір і, не виключено, використовував зібрані ними відомості у своєму топографічному описі.

Робота над описом рік, озер, струмків і гір, мабуть, дещо затягнулася, тому що 16 жовтня 1786 р. П.О. Рум'янцев нагадав Чернігівському намісницькому правлінню «о скорейшем такового описания... доставлении»⁷⁷. 23 жовтня 1786 р. намісницьке правління, розглянувши це питання на своєму засіданні, встановило для всіх повітових землемірів останній термін подання описів - 1 грудня 1786 р.⁷⁸ Разом з тим висловлювалося побажання, «дабы повеленныя описания... окончены были как можно скорее и ежели можно, то прежде положеннаго срока». Повітовим землемірам чернігівському Дормедонту Філіпову, городнянському Козьмі Глуміліну, березнянському Турагіну, ніжинському Олексію Станіславському, борзнянському Павлу Астафьеву, роменському Івану Колобову, прилуцькому Івану Ушакову, лохвицькому Якову Хоменкову і гадяцькому Петру Шнітнікову було наказано, щоб вони «приложили радательное попечение, дабы описания лежащим в их уездах рекам, озерам, речкам, ручьям и горам окончены были на вышеозначенной срок непременно под опасением неминуемаго и строжайшаго взыскаия». У зв'язку з тим, що в Глинському повіті землеміра на той час не було, підготовку цього опису було доручено новопризначеному чернігівському землеміру Михайлу Стефановичу. Усім городничим і справникам нижніх земських судів, у свою чергу, Чернігівське намісницьке правління наказало, аби вони «над уездными землемерами настаивали и к скорейшему сочинению сих описаний понуждали, а равномерно по требованиям их городничие по два человека солдат, а исправники потребное число подвод и работников без и малейшаго замедления давали, и всякое пособие чинили»⁷⁹. Водночас губернський землемір Л. Лутовінов мав негайно виїхати до Городні, Березни, Борзни, Ніжина, Прилук, Глинська, Лохвиці, Ромнів, Зенькова та Гадяча і з'ясувати у кожного повітового землеміра, «учинены ль им повеленные рекам и озерам описания». Якщо ж з якихось причин опис не було підготовлено, Л. Лутовінов мав посприяти «чтобы он (повітовий землемір. - Авт.) к учинению онаго описания того ж самага времени приступил».

Інспекційна поїздка Л. Лутовінова засвідчила, що далеко не всі землеміри належним чином поставилися до впорядкування описів рік, річок, струмків і гір, а дехто навіть і не починав цієї роботи. Так, 5 листопада 1786 р. Чернігівське намісницьке правління, зокрема, розглядало рапорт Л. Лутовінова, в якому говорилося, що землеміри ніжинський О. Станіславський, лохвицький Я. Хоменков та зеньківський П. Дьяконов «повеленныя описания горам и рекам учинили», у той же час городнянський і березнянський землеміри лише «в бытность его (Л. Лутовінова. - Авт.) к сему и приступили». Щодо чернігівського землеміра Д. Філіпова, «чтобы он такое описание и начал», у своєму рапорті Л. Лутовінов не згадував⁸⁰. Враховуючи це, а також шойно отриманий наказ П.О. Рум'янцева «наместническому правлению иметь атлас губернии, где бы при генеральной карте целого наместничества находились и специальные всякаго уезда с приличествующими на сей случай украшениями, которые землемери... сделать должны», намісницьке правління вже суворіше застерігало повітових землемірів: якщо вони «повеленнаго описания не сочинят..., то, как нерадивие и неспособные», мали бути «отрешени от своих должностей и преданы суждению по законам»⁸¹.

Мабуть, ця погроза не в останню чергу сприяла активізації роботи землемірів. Вже 19 листопада 1786 р. намісницьке правління констатувало факт отримання описів річок, озер, струмків і гір від чернігівського, лохвицького, глинського і зеньківського землемірів, а 24 листопада розглянуло рапорт Л. Лутовінова, в якому той повідомляв, що повітові землеміри борзнянський П. Астафьев, ніжинський О. Станіславський, прилуцький

І. Ушаков і гадяцький П. Шнітніков завершують роботу над описами ⁸².

Однак серед повітових землемірів були й такі, кого навіть загроза втратити роботу і бути притягнутим до відповідальності не примусила розпочати опису. Серйозна проблема з виконанням цього завдання виникла у Роменському повіті. Ще 9 листопада 1786 р., заслухавши нарікання роменського городничого Г.Сегунова на поведінку тамтешнього землеміра І.Колобова і його відмову виконувати свої обов'язки, зокрема описувати річки, озера, струмки і гори, Чернігівське намісницьке правління наказало останньому, «чтобы он о скорейшем окончании находящимся в Роменском уезде рекам и озерам описаний употребил всевозможное старание, ибо в противном случае, ежели описания на повеленный срок не окончат,... яко незначительной и нерадивой штрафовать будет по всей строгости законов». Схоже, І.Колобов проігнорував і цей наказ, бо вже 24 листопада 1786 р. намісницьке правління уповноважило Л. Лутовінова підключити до описування річок і гір у Роменському повіті гадяцького і прилуцького землемірів. І.Колобова ж належало арештувати і відправити до Чернігова. ⁸³

Чи то виготовлення подібних описів не потребувало багато часу, чи то землеміри працювали дуже оперативно, але до визначеного терміну все було готове. 29 грудня 1786 р. П.О. Рум'янцев в листі до Катерини II писав: «Присланное ко мне от Черниговскаго наместническаго правления Описание рек, болот и гор, в Черниговской губернии находящихся, при сем всеподданейше представляю» ⁸⁴.

«Описание озерам, рекам и впадающим в ония речкам, ручьям, равно и горам, состоящим в Черниговском наместничестве» містить відомості про те, територією яких повітів протікає та чи інша річка, звідки бере початок, обов'язково зазначається, чи придатна річка для судноплавства. В Опису подано стисло інформацію про озера, болота, джерела і струмки, а також наведено короткий опис гір (або скоріше височин) Чернігівського намісництва.

Рукопис цієї пам'ятки нині зберігається у РДВІА ⁸⁵. Ще один примірник подібного опису свого часу виявив, розбираючи архів Малоросійської колегії, О.М. Лазаревський. 1 грудня 1867 р. Чернігівський губернський статистичний комітет прийняв рішення оприлюднити пам'ятку на сторінках своїх «Записок» ⁸⁶, що й було зроблено 1868 р. ⁸⁷

Майже водночас із підготовкою опису річок, озер, струмків і гір розпочалося впорядкування ще одного опису, який також мав сприяти вивченню природних умов, продуктивних сил, економічного потенціалу Чернігівського намісництва. 16 лютого 1785 р. П.О. Рум'янцев писав до Чернігівського намісницького правління: «Сие наместническое правление благоволит препоручить городовим и земским исправникам, чтобы первые в городах, а последние в подведомых им селениях от жителей достоверно извели, какие именно продукты или произведения здешних родов и в каком количестве погодно или как инако, имел у себя, куда для продажи или на иной какой оборот отвозят, сочинили о таковых описания немедленно и представили в сие наместническое правление» ⁸⁸. Через кілька днів, 28 лютого 1785 р. Чернігівське намісницьке правління розіслало накази подібного змісту до чернігівського коменданта Петра Мухіна, городничих і нижніх земських судів ⁸⁹. Уже протягом березня 1785 р. до намісницького правління частково надійшли описи «О продуктах или произведениях здешних родов» від городничих борзнянського Петра Бубліченка, глиньського Макара Шульгіна, гадяцького Якова Савича, лохвицького Івана Алгазіна, городнянського Максима Бутовича, прилуцького Івана Дурново, роменського Григорія Сегунова та Борзнянського, Березнянського, Лохвицького нижніх земських судів ⁹⁰.

Очевидно, на місцях не зовсім правильно зрозуміли суть поставленого завдання. Тому намісницьке правління, зазначивши, що городничі й повітові справники «описывают продукты земли, и как некоторые из них прямаго об них не имеют понятия, и полагают оныя в одном хлебном vine, вицеживаемом в городе и в уезде, которое не есть продукт или произведение земли, но искусства и рукаделия, то для точнаго знания об оных и для единообразнаго описания их», 31 березня 1785 р. наказало «всем городовим и нижним земским судам изъяснить в указах, что продукт или по-руски произведение земли есть то, что земля или сама собою, или с помощью рук человеческих для пропитания людей дает, как то все произрастения, или что в каком краю родится, яко то разнаго рода животные к употреблению и пропитанию человека нужные; что из сих продуктов человек искусством выделяет и в свою пользу употребляет, называется продукт искусства и прилежности, куда принадлежат все мануфактуры или рукоделия, ремесла, фабрики и

заводы. В разсуждении целого государства как первые, так и последние называются общим именем тоже продукты; но когда спрашивается о продуктах земли частно какого уезда или города, то должно их описывать в первом смысле, и означая оные подробно и так, как их земля производит или как они на земли рождаются, изъяснить и их употребление и то, что из них трудами и искусством делается, из чего выйдут и продукты втораго смысла, которые более принадлежат до городов»⁹¹. Далі докладно розписувалося, що саме відноситься до «продуктов или произведений». У переліку, який включав 21 пункт, називалися жито, пшениця, ячмінь, овес, просо, картопля, льон, мак, усяка городина та фрукти, вино, мед, пиво, тютюн, хміль, тварини, каміння, руди; обов'язково треба було зазначити, як використовується той чи інший «продукт». Документ, що фактично являв собою програму складання опису, підписали радники Чернігівського намісницького правління О.Шафонський та Я.Вольватєв⁹². Правдоподібно, що саме вони були авторами цієї програми.

З місць дуже оперативно почали надходити виправлені та доповнені описи. Першим 16 квітня 1785 р. надіслав «Описание какие именно... продукты или произведения здешних родов и в каком количестве погодно или как иначе имел у себя обыватели куда для продажи или на иной какой оборот отвозят» Чернігівський нижній земський суд. Його автором чи упорядником був колезький канцелярист Яків Ясновський. Усього на один день він випередив прем'єр-майора Микиту Старого, який 17 квітня 1785 р. своїм підписом засвідчив опис Березни. Незабаром подібний опис було отримано від глиньського городничого Макара Шульгіна. 8 травня 1785 р. було остаточно упорядковано опис Гадяча, 16 травня - Ромнів, а 25 травня - Лохвиці. Підписані вони відповідно городничими Яковом Савичем, Іваном Безпалчевим (він змінив на цій посаді Григорія Сегунова) та Іваном Алгазіним. 23 травня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління розглянуло на своєму засіданні рапорт борзнянського городничого Петра Бубліченка, до якого додавалося «о продуктах или произведениях земли описание». Наприкінці травня було завершено роботу над описами Лохвицького, Глиньського та Зеньківського повітів. Приблизно тоді ж від городничого Івана Бутовича надійшов опис Зенькова. 31 травня 1785 р. було упорядковано опис Городні. Підписав його городничий Максим Бутович. 2 червня 1785 р. намісницьке правління отримало опис від Борзнянського нижнього земського суду, засвідчений військовим товаришем Антоном Дивилковським⁹³.

Втім, 2 липня 1785 р. на засіданні Чернігівського намісницького правління було зазначено, що «таковых описаний и понине не получено от бригадира черниговскаго коменданта и кавалера Мухина, городничих нежинскаго и прилуцкаго да нижних земских судов городническаго, березинскаго, нежинскаго, прилуцкаго, роменскаго и гадяцкаго», а тому наказало, «подтвердить... указами, чтобы с получения оних (указів. - Авт.) комендант Мухин по крайней мере на другой день, а протчие с первою почтою вышеупомянутие описания прислали в наместническое правление непременно для доставления Его Сиятельству (П.О. Рум'янцеву. - Авт.)»⁹⁴. Очевидно, деякі описи були вже готові, але їх не встигли подати до намісницького правління, адже, наприклад, опис Городнянського повіту датовано 26 червня 1785 р.⁹⁵

Швидше за всіх відреагував на цей наказ чернігівський комендант Петро Мухін, який 10 липня 1785 р. підписав опис Чернігова. Слідом за ним 14 липня 1785 р. завершили роботу над описами Роменський і Гадяцький, а 18 липня - Прилуцький нижні земські суди. Очевидно, до кінця липня 1785 р. до Чернігівського намісницького правління надійшли опис Прилук, завірений Іваном Дурново, та опис Ніжинського повіту⁹⁶. А от ніжинському городничому Сердюкову і Березнянському нижньому суду Чернігівське намісницьке правління 11 серпня 1785 р. вже вкотре змушене було «строжайше предписать указом..., чтобы они означенные о продуктах или произведениях здешних родов описания самоскорейше прислали в наместническое правление, а почему присылкою оных долговременно умедлено ответствовали бы к надлежащему взысканию»⁹⁷. Опис «О продуктах или произведениях» Березнянського повіту було завершено 18 серпня 1785 р. Точну дату остаточного впорядкування і надходження опису Ніжина, завіреного Сердюковим, встановити не вдалося⁹⁸. Однак відомо, що 25 серпня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління на своєму засіданні відзначило, що «таковы описания от всех городничих и нижних земских судов... присланы» і наказало «оние описания отправитъ к Его Сиятельству (П.О. Рум'янцеву. - Авт.) при представлении, оставя с них копии при делах сего правления»⁹⁹.

Опис «О продуктах и произведениях» Чернігівського намісництва, що являє собою механічно зведені без будь-якої систематизації описи окремих міст і повітів, містить докладні відомості про рослинний і тваринний світ, основні заняття мешканців, розвиток сільського господарства, ремесла, промислів мануфактурного виробництва, торгівлі. Оригінал пам'ятки нині знаходиться у ЦДІАК України¹⁰⁰.

24 жовтня 1786 р. генерал-губернатор Лівобережної України П.О. Рум'янцев у зв'язку із запланованою поїздкою Катерини II до України та Криму зажадав, щоб Чернігівське намісницьке правління підготувало «во-первых,... атлас губернии, где бы при генеральной карте целого наместничества находились и специальные всякаго уезда с приличными на сей случай украшениям,... во-вторых, сокращенное историческое и географическое описание губернии вообще и всякаго города особо, и где бы их знатной или нечто значущий торг и промысел возможно внятным образом видим был, в-третьих, описание всех местечек, сел, деревень и хуторов той губернии по азбуке с показанием в рубриках: в первой название уезда, во второй числа душ, в третьей чьего владения»¹⁰¹. За цих обставин не пізніше січня 1787 р. * було впорядковане «Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякаго города особо». Рукопис під такою назвою зберігається у РДВІА в Москві¹⁰². Нещодавно пам'ятку було оприлюднено на сторінках журналу «Сіверянський літопис»¹⁰³.

Мета, з якою готувався даний опис, врешті зумовила обсяг рукопису, а також зміст пам'ятки: упорядник навів коротку історичну довідку, стисло схарактеризував природні умови, демографічне становище, господарський розвиток намісництва у цілому і окремо взятих губерньського та повітових центрів.

Зіставлення «Сокращенного исторического описания Черниговской губернии» з іншими пам'ятками цього типу засвідчує його безсумнівну близькість до праці О.Ф. Шафонського. Фактично маємо справу зі стислим конспектом «Черниговского наместничества топографического описания». Пам'ятки різняться між собою лише обсягом інформації, інколи послідовністю викладу матеріалу, а також деякими статистичними обрахунками. Рукопис «Сокращенного исторического описания Черниговской губернии вообще и всякаго города особо» з РДВІА позбавлений будь-яких натяків на авторство, але не виключено, що його скомпонував сам О.Ф. Шафонський.

Як уже зазначалося, 24 жовтня 1786 р., П.О. Рум'янцев наказав Чернігівському намісницькому правлінню також виготовити «Описание всех местечек, сел, деревень и хуторов... по азбуке с показанием в рубриках: в первой, название уезда, во второй числа душ, в третьей чьего владения»¹⁰⁴. Вже 9 листопада 1786 р., намісницьке правління зажадало від місцевої Казенної палати, щоб та «в непродолжительном времени» надала відомості «О состоящих в здешней губернии местечках, селах, деревнях и хуторах, сколько в каждом мужеска и женска душ, также купцов и мещан»¹⁰⁵. У відповідь на це Чернігівська казенна палата повідомила, що «сочинение таковой подробности из ревизских целой губернии сказок, которая в течении четырех лет после подачи оних... во множественном числе переминились, требует немалого времени, чего находящимся ныне в палате и ея экспедициях весьма малым числом канцелярскими служителями... никак сделать не можно». У зв'язку з цим 17 листопада 1786 р. намісницьке правління дозволило залучити до підготовки зазначеного опису намісницького правління колезького регістратора Хорошкевича і канцеляристів Грищенка та Райкевича, верхнього земського суду першого департаменту колезького протоколіста Булюка, другого департаменту - канцеляриста Молчановського, першого департаменту губерньського магістрату канцеляриста Гавришева, другого департаменту - колезького регістратора Зарудського, першого департаменту верхньої розправи регістратора Перистого (чи Паристого) і канцеляриста Стоцького, другого департаменту - губерньського секретаря Савойського, канцеляристів Чернігівського повітового суду Стишевського і Кулешова та колезького регістратора чернігівської нижньої розправи Ковалевського. Водночас намісницьке правління зауважило, що всі перелічені особи можуть бути задіяні «единственно для изготовления требуемых... сведений и на то только время, поколь таковые изготовлены будут»¹⁰⁶.

Невідомо, скільки тривала робота над підготовкою цього опису і чи взагалі вона була доведена до логічного завершення. На жаль, опис Чернігівського намісництва такого змісту не виявлений.

Крім того, у зв'язку з очікуваним проїздом територією Чернігівського намісництва Катерини II П.О. Рум'янцев у своєму наказі від 24 жовтня 1786 р. вимагав підготувати

атлас, «где бы при генеральной карте целого наместничества находились и специальные всякого уезда с приличными на сей случай украшениями», який «землемеры в доказательство знания их долгу, наилучшим искусством и по обыкновенно от межевой экспедиции введенному масштабу сделать должны»¹⁰⁷. 10 листопада 1786 р. Чернігівське намісницьке правління наказало губернському землеміру підполковнику Леонтію Лутовінову, «чтобы он... приложил все возможное старание о скорейшем окончании уездными землемерами рекам, речкам и озерам описания, а затем как сам, так и уездных землемеров поспешил бы возвратится в Чернигов для сочинения... атласа или генеральной карты целого здешняго наместничества и уездных специальных всякого уезда»¹⁰⁸. Не виникає жодних сумнівів, що наслідком роботи губернського і повітових землемірів став кольоровий «Атлас Черниговского наместничества» 1787 р., що зберігається нині у РДВІА. В атласі вміщено загальну мапу намісництва та мапи одинадцяти повітів¹⁰⁹.

У 1790-х роках намісництва Лівобережної України зазнали певної територіальної реорганізації. Зокрема у 1791 р. міста Зеньків і Гадяч, частково повіти Лохвицький і Гадяцький та повністю повіт Зеньківський були відокремлені від Чернігівського і передані до складу Київського намісництва. Водночас до Чернігівського були приєднані місто Конотоп з повітом та частина Коропського повіту, що раніше входили до складу Новгород-Сіверського намісництва¹¹⁰. Нарешті, у 1796 р. до Чернігівського намісництва було приєднано частину Мінської та Волинської губерній¹¹¹. Того ж року було впорядковано «Камеральное описание пришедшей от Минской и Волынской губерний к Черниговскому наместничеству части и устроенной в ней Речицкой округи», яке нині також зберігається у РДВІА в Москві¹¹². Відсутність відповідних документів не дозволяє реконструювати історію створення цієї пам'ятки. Як засвідчує назва опису, роботу над ним було завершено 29 січня 1796 р., а всі статистичні дані щодо обліку людності Речицької округи запозичені з «вновь сочиняемой ревизии» (вочевидь, ревізії 1795 р.). Не виключено, що упорядкував цей Опис землемір Конотопського повіту Павло Стопановський, підпис якого вміщено у кінці тексту пам'ятки.

«Камеральное описание... Речицкой округи» упорядковано у вигляді таблиці, що містить опис усіх населених пунктів регіону, природного середовища, топографії, забудови, чисельності, занять, етнічного і конфесійного складу місцевого населення, характеристику сільського господарства, мануфактурного виробництва, торгівлі, ремесла, промислів.

Таким чином, остання чверть XVIII ст. ознаменувалася створенням унікального за змістом комплексу описів Чернігівського намісництва. Їх поява засвідчила зростання уваги уряду та наукової громадськості до вивчення економічного і демографічного потенціалу України, її природно-географічного середовища.

Підготовка переважною більшістю описів Чернігівського намісництва передбачала обстеження території намісництва і збирання інформації безпосередньо на місцях згідно із спеціально розробленими програмами та інструкціями. Цю роботу, а також впорядкування текстів описів здійснили губернські та повітові землеміри, повітові справники, городничі, високоосвічені урядовці намісництва.

Інформаційний потенціал виявлених і досліджених описів Чернігівського намісництва не є рівноцінним. Він насамперед зумовлений мотивами, що викликали появу того чи іншого опису, відповідною програмою чи анкетною, яка лежала в його основі, завданнями, що ставилися перед упорядниками. Відтак описи різняться між собою характером і повнотою інформації про об'єкт описування. Але у сукупності вони являють собою цілком репрезентативне джерело, що містить докладну інформацію про природно-географічні умови, економічний розвиток краю, демографічну ситуацію, соціальний склад населення, його заняття, побут, культуру та звичаї, забудову населених пунктів, архітектурні й археологічні старожитності. Відтак виявлення і публікація усіх різновидів описів Чернігівського намісництва дозволить заповнити істотну прогалину в українському джерелознавстві.

* Катерина II, для піднесення якій готувався скорочений опис, відвідала Чернігівське намісництво у січні 1787 р.

Джерела та література:

1 Бакмейстер Л.И. Топографическая известия, служащая для полного географического описания Российской империи. - СПб, 1771. - Т. 1. - Ч. 1. - С. 4-28; Греков Б.Д. Опыт обследования хозяйственных анкет XVIII века // Греков Б.Д. Избранные труды. - М., 1960. - Т. 3. - С. 225-280;

- Рубинштейн Л.Н. Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в. - памятники географического и экономического изучения России // Вопросы географии. - М., 1953. - Сб. 31. - С. 39-52.
- 2 Птуха М.В. Очерки по истории статистики в СССР. - М., 1955. - Т. 1. - С. 90.
- 3 Начертание общего топографического и физического описания Российской империи, предпринятого Императорскою Санктпетербургскою Академиею Наук // Академическая известия на 1780 г. - СПб., 1780. - Ч. IV. - С. 101-139.
- 4 Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII - первой половины XIX ст. - К., 1988. - С. 33-34.
- 5 Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗРИ). - СПб., 1830. - Т. XX. - № 14671.
- 6 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАК України). - Ф. 1959. - Оп. 1. - Спр. 52. - Арк. 2.
- 7 Стороженко Н.В. Из фамильных преданий и архивов // Киевская старина. - 1891. - Июль. - С. 144.
- 8 Лемус Н.В. Картографические труды А.М. Вильбрехта // Материалы отделения математической географии и картографии / Географическое общество СССР. - Л., 1961. - Вып. 1. - С. 20; Шибанов Ф.А. Забытая страница в истории русской картографии (деятельность А.М. Вильбрехта) // Вестник Ленинградского университета. Серия геологии и географии. - Л., 1961. - С. 158.
- 9 ЦДІАК України. - Ф. 1959. - Оп. 1. - Спр. 52. - Арк. 2 зв.-10.
- 10 Там само. - Арк. 2.
- 11 Катаев И. Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в Военно-ученом архиве в С.-Петербурге // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII Археологического съезда. - Харьков, 1902. - Т. II. - Ч. I-я и II-я. - С. 83.
- 12 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 8. - Арк. 664-664 зв., 670-670 зв., 677-679 зв., 782-782 зв.; Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 168. - Арк. 7.
- 13 Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 679. - Оп. 1. - Спр. 1612. - Арк. 6; ЦДІАК України. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 367. - Арк. 50-50 зв.
- 14 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 301. - Арк. 237.
- 15 ЦДІАК України. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 972. - Арк. 1.
- 16 Афанасий Шафонский // Новиков Н. Опыт исторического словаря о российских писателях. - СПб., 1772. - С. 509; Дагаев Л. Шафонский // Русский биографический словарь. - СПб., 1905. - Т. XXII. - С. 567; Шафонские // Энциклопедический словарь. Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. - СПб., 1903. - Т. 77. - С. 218; Шафонский А. // Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России, сочинение митрополита Евгения. - М., 1845. - Т. II. - С. 248; Шафонский А.Ф. // Змеев Л.Ф. Русские врачи писатели. - СПб., 1886. - Вып. I. - С. 164; Шафонский А.Ф. // Чистович Я. История первых медицинских школ в России. - СПб., 1883. - С. CCCXXVII-CCCXXVIII.
- 17 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 47. - Арк. 1 зв.-4; Спр. 186. - Арк. 19 зв.-21, 326 зв.-328; Спр. 246. - Арк. 355-356; Спр. 256. - Арк. 33-34 зв.; Спр. 293. - Арк. 549 зв.-550; Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 693. - Арк. 4-5 зв., 15-16.
- 18 Російський державний архів давніх актів (далі - РДАДА). - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 328. - Ч. I. - Арк. 74, 88, 277-278 зв., 295-295 зв., 306-307, 321, 336-336 зв., 342-342 зв.; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - М., 1966. - Кн. XV. - Т. 29. - С. 124-152.
- 19 Описание моровой язвы бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год с приложением всех для прекращения оной тогда установленных учреждений. - М., 1775.
- 20 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13814. - Арк. 550; Спр. 14134. - Арк. 288 зв.-290; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 41. - Арк. 3-4; Спр. 820. - Арк. 37 а-39 зв.; Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки. - Ф. 159. - Спр. 5550. - Арк. 1-1 зв.
- 21 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 290. - Арк. 275-275 зв.; Спр. 296. - Арк. 116-116 зв.; Спр. 299. - Арк. 222-223 зв.
- 22 ЦДІАК України. - Ф. 205. - Оп. 1. - Спр. 106. - Арк. 1-8.
- 23 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 186. - Арк. 22 зв.-23, 329 зв.-330, 899 зв.-900; Спр. 393. - Арк. 47.
- 24 Стороженко Н.В. Из фамильных преданий и архивов. - С. 144; Його ж. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» Шафонского // Университетские известия. - 1886. - № 10. - С. 136.
- 25 Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - С. XV-XXII.
- 26 Там само. - С. XVII, XIX-XXII.
- 27 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 71 зв.
- 28 Там само. - Арк. 69 зв.-70.
- 29 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества». - С. 137.

- 30 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 102, 135, 141, 153-153 зв., 166, 169 зв., 182.
- 31 Там само. - Арк. 164-164 зв., 180, 182.
- 32 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества». - С. 143.
- 33 Рубинштейн Н.Л. Назв. праця. - С. 49-51, 65.
- 34 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества». - С. 137-138.
- 35 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 179.
- 36 ЦДІАК України. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 170. - Арк. 167; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 211. - Арк. 407; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 212. - Арк. 48.
- 37 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 188.
- 38 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» - С. 138, 151-168.
- 39 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 290. - Арк. 474; Спр. 307. - Арк. 289; Оп. 3. - Спр. 10. - Арк. 326-327 зв.
- 40 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества». - С. 139-140.
- 41 Там само. - С. 138-139.
- 42 Там само. - С. 139-145.
- 43 Апанович О.М. Назв. праця. - С. 128.
- 44 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества». - С. 145-146.
- 45 ЦДІАК України. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 367. - Арк. 50 зв.
- 46 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 287. - Арк. 402; Спр. 308 - Арк. 105 зв., 403-403 зв.
- 47 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества». - С. 137.
- 48 Там само. - С. 143-144.
- 49 Там само. - С. 145.
- 50 Русов А. Изменения в сословном составе жителей Черниговской губернии во второй половине XVIII века // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов, б.д. - Вып. 2. - С. 49-63.
- 51 Російський державний військово-історичний архів (далі - РДВІА). - Ф. ВУА. - Оп. 16. - Спр. 19981. - Арк. 1.
- 52 Стороженко Н.В. Из фамильных преданий и архивов. - С. 143-144, 146.
- 53 Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - С. 55, 88, 628-630.
- 54 Иконников В.С. Опыт русской историографии. - К., 1892. - Т. I. Кн. 2. - С. 1330.
- 55 Срезневский И.И. Украинския были. 1657 - 1710 // Запорожская старина. - Ч. III. - Харьков, 1838. - 166 с.
- 56 Белозерский Н. Ожнорусские летописи. - К., 1856. - Т. 1. - С. 47-48.
- 57 ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 1. - Спр. 1612. - Арк. 6-6 зв.
- 58 Там само. - Арк. 7-8; ЦДІАК. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 233.
- 59 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 160, 163 зв.
- 60 Д-ский В. Опыт составления топографического описания Киевского наместничества / Киевская старина. - 1904. - № 5. - С. 57-58.
- 61 ЦДІАК України. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 972. - Арк. 1-2.
- 62 Стороженко Н.В. Из фамильных преданий и архивов. - С. 146.
- 63 Коваленко О.Б. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині. - С. 7-8.
- 64 РДВІА. - Ф. ВУА. - Оп. 16. - Спр. 19161.
- 65 Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі - ІР НБУВ). - Ф. VIII. - Оп. 1. - Спр. 185/58/.
- 66 ІР НБУВ. - Ф. I - Оп. 1. - Спр. 3961.
- 67 Бутич І.Л. Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. - К., 1966. - Вип. 2. - С. 176.
- 68 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 298. - Арк. 59 зв.
- 69 ЦДІАК України. - Ф. 193. - Оп. 1. - Спр. 2863. - Арк. 13; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 296. - Арк. 97; Ф. 1959. - Оп. 1. - Спр. 52. - Арк. 12-12 зв.
- 70 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 296. - Арк. 97-98 зв.

- 71 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 298. - Арк. 59 зв.; Спр. 343. - Арк. 28 зв.-29.
- 72 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 291. - Арк. 311 зв.-312; Спр. 307. - Арк. 407 зв., 427.
- 73 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 298. - Арк. 59-60.
- 74 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 362. - Арк. 30; Спр. 396. - Арк. 265.
- 75 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 292. - Арк. 387-388; Спр. 308. - Арк. 584 зв.
- 76 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 179. - Арк. 149-151, 189-192; Спр. 294. - Арк. 159-159 зв.; Спр. 314. - Арк. 130.
- 77 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 342. - Арк. 568.
- 78 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 325. - Арк. 212.
- 79 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 343. - Арк. 29-31, 93.
- 80 Там само. - Арк. 92-92 зв.
- 81 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 343. - Арк. 92 зв.-93; Ф. 1537. - Оп. 2. - Спр. 405. - Арк. 6 зв.-7.
- 82 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 343. - Арк. 355-355 зв., 438.
- 83 Там само. - Арк. 147-148 зв., 438-439 зв.
- 84 ІР НБУВ. - Ф. VIII. - Спр. 589. - Арк. 12.
- 85 РДВІА. - Ф. ВУА. - Оп. 16. - Спр. 23806.
- 86 Журнал засідання Черниговського губернського статистического комітета // Черниговские губернские ведомости. - 1868. - № 3. - Прибавление. - С. 15.
- 87 Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.) // Записки Черниговского губернского статистического комитета - Чернигов, 1868. - Кн. II. - Вып. 1-2. - С. 1-34.
- 88 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 296. - Арк. 93.
- 89 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 290. - Арк. 440-440 зв.
- 90 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 287. - Арк. 92 зв.; Спр. 291. - Арк. 196-196 зв., 232, 264, 393 зв.; Спр. 307. - Арк. 427 зв., 441, 448; Спр. 308. - Арк. 31 зв., 59, 108 зв.
- 91 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 295. - Арк. 914-914 зв.
- 92 Там само. - Арк. 917.
- 93 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 39. - Арк. 12-24 зв., 33-49, 50-62, 74-79 зв., 83-85, 92-94; Оп. 2. - Спр. 288. - Арк. 600 зв., 701, 810, 915 зв.; 292. - Арк. 129, 228 зв.; Спр. 308. - Арк. 96, 108 зв., 128 зв., 184, 295 зв.-296, 321 зв., 410, 531 зв..
- 94 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 293. - Арк. 128-128 зв.
- 95 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 39. - Арк. 5-6 зв.
- 96 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 39. - Арк. 5-6 зв., 28-32, 80-82, 86-91, 63-73 зв.; Оп. 2. - Спр. 293. - Арк. 447.
- 97 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 289. - Арк. 256 зв.; Спр. 825. - Арк. 104.
- 98 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 39. - Арк. 7-10, 25-28.
- 99 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 289. - Арк. 542-542 зв.
- 100 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 39.
- 101 ЦДІАК України. - Ф. 193. - Оп. 2. - Спр. 216. - Арк. 3-3 зв., 5; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 342. - Арк. 594-595; Ф. 1537. - Оп. 2. - Спр. 405. - Арк. 6-6 зв.
- 102 РДВІА. - Ф. ВУА. - Оп. 16 - Спр. 19166.
- 103 «Сокращённое историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо» 1787 р. / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. - 1995. - № 2. - С. 82-95.
- 104 ЦДІАК України. - Ф. 193. - Оп. 2. - Спр. 216. - Арк. 3-3 зв., 5; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 342. - Арк. 594-595; Ф. 1537. - Оп. 2. - Спр. 405. - Арк. 6-6 зв.
- 105 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 343. - Арк. 149.
- 106 Там само. - Арк. 273-273 зв.; Ф. 1537. - Оп. 2. - Спр. 475. - Арк. 5-6.
- 107 ЦДІАК України. - Ф. 193. - Оп. 2. - Спр. 216. - Арк. 3-3 зв., 5; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 342. - Арк. 594-595; Ф. 1537. - О. 1.- Спр. 405. - Арк. 6.
- 108 ЦДІАК України. - Ф. 1537. - О. 1.- Спр. 405. - Арк. 6 зв.-7.
- 109 РДВІА.- Ф. ВУА - Оп. 16. - Спр. 21037.
- 110 ПСЗРИ. - Т. XXIII. - № 16987.
- 111 ПСЗРИ. - Т. XXIII. - № 17526.
- 112 РДВІА. - Ф. ВУА. - Оп. 16. - Спр. 19167.

МОДЕЛІ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН У НОРМАТИВНОМУ РЕГУЛЮВАННІ В УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ

У процесі розвитку суспільства на колишніх землях Російської імперії структура шлюбу і сім'ї мала релігійний характер і залишалася незмінною протягом багатьох віків. Потреба оновлення гостро постала перед Російською православною церквою тільки у другій половині XIX століття. Провісниками переломної віхи щодо шлюбно-сімейних взаємин стали реформи 60-х років, коли серед масових протестів населення гучно зазвучали й заклики про реорганізацію духовних судів і шлюбного права [1, с. 3]. Причиною стали проблеми шлюбнорозлучного процесу, які були різноманітні, а можливості їх улагодження занадто обмежені. Так, згідно із законами Духовної Консисторії, розлучення надавалися у випадку: 1) коли один із подружжя зникав безвісти більше ніж на п'ять років; 2) тяжко хворів і тому не міг виконувати «подружнього обов'язку»; 3) зраджував (що потрібно було довести свідками в особі 2-ох чоловік); 4) скоїв злочин, у результаті якого особа позбавлялася будь-яких прав [2, с. 5].

Щоб отримати розлучення за такими законами, часто тим, хто зважився на такий крок, доводилося вдаватися до різноманітних хитрощів, як-то: найм за певну плату людей, котрі під присягою говорили неправду, навмисно підлаштовували «випадкові» зустрічі тощо [3, с. 6-7]. Але й за таких обставин розлучення давалися рідко. Були випадки, коли навіть справжні свідки подружньої зради, документи, позашлюбні діти і т.д. не давали достатніх підстав для розлучення.

Усі ці обставини й призвели до загострення суспільних настроїв. Однак ні в епоху реформ, ні в наступні 50 років шлюбне право змін не зазнало. Хоча й була введена інша система його викладу. Тільки після 1917 року в ході нового державного будівництва в країні більшовиками почали вноситися колосальні зміни у сферу шлюбу та сім'ї. Їх основи базувалися швидше на регламентаційних, ніж правових підходах, та все ж велика кількість обмежень при вступі у шлюб і при його розірванні була скасована.

Насамперед зазначимо, що трансформаційні процеси суспільства у першій чверті ХХ століття викликали цілу хвилю нових правових актів, соціальних постанов та змін. Історичний аналіз таких документів є головною метою пропонованої статті, де за основу береться ведення книг реєстрації актів громадянського стану. Їх характеристика допомагає розглянути підходи церкви і держави до проблем шлюбно-сімейних взаємин, висвітлити документальне оформлення подій шлюбу, народження, розлучення, смерті за часів царизму і більшовиків, описати становлення державних органів громадянського стану, з'ясувати подальший розвиток системи контролю за всестановими подіями в Україні до 1925 року.

Систематизувати законодавство шлюбно-сімейних взаємин, порівняти їх функціональність у дореволюційні і післяреволюційні часи в Україні та висвітлити їх історичну цінність намагалися такі дослідники, як І. Сухоплюєв [4], Г. Железнодорожський [5], В.І.Любинський [6], С. Григоровський [7], П. Ципкін [8], Л. Дяконов [9]. Не залишилися без уваги і дослідження документів громадянського стану, хоча науковців вони зацікавили лише у другій половині ХХ століття. Серед них назвемо А.В. Слпасьєвського [10]; Д.Н. Антонова, І.А. Антонову [11]; А. Конькова [12].

Розглядаючи підходи церкви до шлюбно-сімейних взаємин, слід звернути увагу на те, що духовна і світська влада у дореволюційний період мали між собою певно визначені норми відносин. Невтручання у суспільне життя один одного і приватне життя громадян - ось принцип, якого дотримувалася та й інша сторони. Це давало можливість шлюбно-сімейним взаєминам, хоча й з обмеженнями, та все ж без явно вираженої регламентації з боку церкви і держави, підтримувати розмірений ритм життя.

Слід додати, що духовні суди і консисторії розглядали такі справи громадянського

стану, як народження, одруження, розлучення, хрещення, усиновлення тощо. А до компетенції світських судів належали випадки більш кримінального характеру, як-то: пограбування, політичні злочини, вбивства і т.ін. Винятком ставали лише поодинокі випадки, коли світськими судами розглядалися справи громадянського стану кримінального характеру або справи усиновлення та розподілу майна в разі розлучення. Прикладом може слугувати повідомлення у газеті «Полтавський вісник» за 1909 рік про вбивство чоловіком своєї дружини через ревності, у результаті чого він був заарештований і чекав на вирок суду [13, с. 3]

Для повної оцінки шлюбно-сімейних взаємин того часу далі охарактеризуємо метричні книги - важливу складову громадянського стану. Саме завдяки їм ми можемо порівняти підходи до шлюбу і сім'ї за часів царизму, а потім більшовиків.

Зазначимо, що до початку ХХ століття в українських землях колишньої Російської імперії існування метричних книг - сукупність актів церковної та громадянської реєстрації, що засвідчували подію народження (хрещення), шлюбу (вінчання), смерті (поховання) конкретних осіб у формі записів у відповідних книгах - було усталеною традицією [14, с. 7]. За наявності законодавчо закріпленого розуміння терміну «акт» як документ, що засвідчував належність до того чи іншого стану, вони були загальними для всіх суспільних верств населення, оскільки фіксували такі всестанові події, як шлюб, народження, розлучення, смерть. Дослідники Д. Антонов, І. Антонова відзначають, що «метрики несли елемент урівнювання станів, адже вони стали першим і довгий час залишалися єдиним всестановим джерелом» [15, с. 23].

Перехід до досконалішого тлумачення терміну «акт» відбувся наприкінці ХІХ - на початку ХХ століття, коли з'явилось ширше пояснення як факту й дії. Це у свою чергу позначилося на розвитку післяреволюційної й сучасної системи реєстрації актів громадянського стану, в понятті «запис актів громадянського стану» термін «акт» почав означати дію, а відповідні документи, якими це фіксується, називатися «книгами реєстрації актів громадянського стану» [16, с. 4].

Так, на підставі російського законодавства здійснювалася церковна реєстрація чотирьох актів громадянського стану, що перелічені вище і носили суто загальний характер для всіх верств населення. Найбільшими були метричні записи про народження. В них зазначалися: дата народження і хрещення особи, соціальний статус, ім'я, по батькові, прізвище народженої особи і її хрещених та рідних батьків, віросповідання та хто із священників здійснював обряд хрещення [17, с. 35]. До того ж метричні книги про народження носили характер не тільки документальних джерел, а й інформації про осіб, що були усиновлені. У такому разі навпроти графи з повними даними усиновленої особи робилася примітка: «Означенная актом _____ определением _____ окружного суда от _____ года признана узаконенной дочерью _____ и жены его _____ ; отметка сия сделана по указу Консистории от _____ года» [18, с. 5].

Наступними за обсягом були метричні записи про одруження (див. табл. 1.) [19, с. 48].

Таблиця 1.

Книга реєстрації актових записів про одруження у Полтаві за 1896 рік (фрагмент)

Счет браков	Месяц и день	Звание, имя, отчество, фамилия и вероисповедание жен. И которым браком	Дата жениха	Звание, имя, отчество, фамилия и вероисповедание невесты и которым браком	Дата невесты	Кто совершал таинство	Кто были поручителями	Подпись свидетелей. Записи по желанию
-------------	--------------	--	-------------	---	--------------	-----------------------	-----------------------	---------------------------------------

Дані записи здійснювалися згідно зі збірником церковних і громадянських законів про судочинство у шлюбних справах. У 1897 році вони були доповнені і викладені у праці С. Григоровського, де зазначалося, що вступати до шлюбу заборонялося з багатьох причин. Наприклад, якщо не було дозволу батьків чи опікунів; дозволу начальника у письмовій формі; якщо особі жіночої статі не виповнилося 16 років, а особі чоловічої статі - 18 років; особам різного віросповідання; представникам духовного та цивільного станів; військовим нижчого чину, що перебувають на службі, і багато інших [20, с. 2-9].

Проте такий акт громадянського стану, як укладання шлюбу, супроводжувався не

тільки великою кількістю обмежень і записом до метричних книг, а й збиранням попередніх відомостей про нареченого і наречену в «обыскные» книги, що велися священниками [21, с. 114]. Один раз на місяць вони приймали громадян, які бажали взяти шлюб, та виїжджали в місцевості, де не було діючих церков. «Обыскные» книги мали віддрукований зміст і пропущені місця для заповнення даних від руки. Кожна сторінка включала в себе назву «обыск брачный» і порядковий номер, що засвідчував фактичну кількість бажаючих взяти шлюб. Нижче записувалися відомості про наречених: ім'я, по батькові, прізвище, соціальний стан, віросповідання, вік, сімейний стан перед шлюбом тощо. Обов'язково вказувалося, чи є згода батьків на шлюб, його попередня дата й місце проведення. Уся інформація мстилася на двох аркушах паперу і в кінці закріплювалася підписами нареченого, нареченої та священників [22, с. 114].

Ще одним актом громадянського стану, що фіксувався у церковних метричних книгах, був запис про смерть, де метриками зазначалися дата смерті і поховання померлої особи, її соціальний стан, ім'я, по батькові і прізвище, рік народження, причина смерті, хто здійснював поховання і де захоронена особа [23, с. 79]. У таких випадках населення користувалося послугами церковних приходів і похоронних кас, де можна було оформити кредитування на похорон, поховання за церковними традиціями, замовити витяг із метричної книги [24, с. 38] (зауважимо, що до жовтневої революції 1917 року плата за видачу метричних витягів становила 75 коп. [25, с. 272, 276 - 277]) тощо.

Подано й опис такого акта громадянського стану, як розлучення. Проблеми шлюбнорозлучного процесу займали важливу роль у тогочасному суспільстві та мали безліч невирішених, наболілих питань. Хоча окремого розділу у метричних книгах щодо розлучень взагалі не існувало, все ж духовні служителі робили певні помітки напроти зареєстрованих у шлюбі осіб, де зазначали його причини, коли і ким був розірваний шлюб. Поступово все частішими ставали випадки, коли громадяни, прагнучи отримати бажане розлучення, зверталися не до духовних судів, а до світських із проханням зарадити їх справі. У результаті цього останні отримували шанс на «законних» правах втручатися в церковні справи.

Завдяки цьому здебільшого світськими прихильниками перетворень у церкві поступово висувалися та обстоювалися ідеї передачі справи ведення метричних записів державі. Такі суспільні настрої слугували тому, що в листопаді-грудні 1906 року до проблем шлюбнорозлучного процесу звернулася комісія з підготовки Всеросійського Собору. Працюючи над варіантами перетворень церковного суду, зокрема над проектом відокремлення судової влади від адміністративної, вона зупинилася на проблемах шлюбнорозлучного процесу і порушила питання про доцільність передачі справ про розлучення світському судові [26, с. 41]. На засіданні комісії члени Предсоборного комітету, будучи впевненими у підтримці їх учасниками майбутнього Всеросійського Церковного Собору, висловилися за те, щоб залишити шлюбнорозлучні процеси у духовному суді [27, с. 46]. Але надії представників церкви виявилися марними, тому що наступним кроком до нових перетворень стало скликання Всеросійського Церковного Собору в серпні 1917 року, коли стрімко руйнувалася традиційна релігійно-політична система в Росії і створювалися нові соціальні відносини.

Навряд чи могли передбачити учасники Предсоборного комітету 1906 року і те, що революційному відокремленню церкви від держави передуватиме скасування всіх станових, релігійних, майнових обмежень у взятті шлюбу та його розірванні, як, власне, і принципова відмова від усталеного порядку ведення актів церковної та громадянської реєстрації. Уже декретом ВЦВК і Раднаркому РСФРР від 11 листопада 1917 року ліквідовувалися всі стани і становий поділ громадян, станові привілеї і обмеження, звання, титули та найменування цивільних чинів і встановлювалося єдине загальне для всього населення Росії найменування - громадянин Російської республіки [28, с.72].

Декрети «Про громадянський шлюб, про дітей і про ведення книг актів стану», «Про розірвання шлюбу», котрі були прийняті на засіданні ВЦВК РСФРР і опубліковані за підписами В. Леніна та Я. Свердлова відповідно 16 й 18 грудня 1917 року, ліквідували шлюб і розлучення за релігійним обрядом. Силу отримував лише шлюб, оформлений через органи державної влади - відділи записів шлюбів і народжень при міській (районній, повітовій або волосній) земській управі. Справи про розлучення вилучалися із відома церкви, передбачалося вільне розлучення на прохання подружжя або одного з них [29, с. 163]. Заява про розлучення розглядалася судом, а при взаємній згоді подружжя -

відділами запису актів громадянського стану (загс).

Відтак радянською владою було остаточно ліквідовано церковну метрикацію на користь держави. Новий закон дивився на подружжя як на добровільний союз чоловіка і жінки, котрі мали рівні права і обов'язки та вступали до шлюбу виключно за добровільною згодою. При цьому підстави для одруження спрощувалися і основними вимогами ставали лише декілька обмежень: досягнення певного віку, неможливе перебування у двох шлюбах, одруження з близькими родичами [30, с. 11-12].

Зміни у веденні актів громадянського стану відбулися згідно з декретом Раднаркому РСФРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 23 січня 1918 року, яким встановлювалося, що «акти громадянського стану ведуться виключно цивільною владою: відділами запису шлюбів і народжень» [31, с. 371-372].

Але такі зміни не мали місця в Українській державі, яка з 1918 по 1921 рік у визвольних війнах змагалася за становлення суверенності. Тому, на відміну від більшовицької Росії, українська церква відразу ж не була відокремлена від держави, а лише провадився пошук конкретних форм відносин між нею і владними структурами, в рамках якого порушувалося питання і про державне значення церковних актів. Рішення, які готувалися державними органами, і ті, що були вже прийняті, мали поступово звільнити церкву від суто цивільних функцій, що потребувало тривалої еволюції церковної свідомості як мирян, так і самого духовенства [32, с.52, 98].

Конкретизуючи положення статті 8 декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 23 січня 1919 року про ведення актів громадянського стану «виключно цивільною владою» [33, с. 35], вони відбивали усталені інтереси російського більшовицького режиму щодо здійснення - одночасно з відокремленням церкви від держави, - «громадянської реєстрації». Ця, одна із найважливіших і найскладніших у більшовицькому розумінні реформа несла «революційну» свідомість у найглибші прошарки народного життя та повинна була глибоко змінити погляди на всі звички домашнього вжитку у шлюбно-сімейних взаєминах, в основі яких на той час перебували «релігійний» світогляд, різного роду застарілі звички і заборони [34, с.2].

Відповідно до декрету Раднаркому УСРР від 20 лютого 1919 року «Про організацію відділів записів актів громадянського стану» завдання щодо його впровадження покладалося на Центрозагс при Народному комісаріатові внутрішніх справ, на місцеві (повітові, волосні, міські чи районні у великих містах) та окружні підвідділи записів актів громадянського стану при відділах внутрішніх справ, а згодом - при відділах управління виконавчих комітетів рад [35, с. 167-168].

Характерно, що під час організації установ загсу в їхніх документах зазначалося, що в Україні це відбувається вдруге відтоді, як тут у результаті «денікінського панування» були втрачені книги і діловодство підвідділів загсу, а значить, і всі дані для оцінки діяльності останніх протягом короткого першого періоду «громадянської реєстрації», який тривав з березня по червень 1919 року. Усе це мимоволі передбачало звернення новостворених українських установ загсу до результатів безперервної дворічної роботи з організації «громадянської реєстрації» у сусідній Великоросії. Враховуючи деякі уроки із «місцевого» життя, досвід великоросійської республіки, їм доводилося дбати про бережне ставлення до всього того, що могло б полегшити проведення відповідної реформи в Україні.

Слід зазначити, що у перші роки радянської влади, як і за царських часів, відбувалась реєстрація теж чотирьох актів громадянського стану: шлюбів, народжень, розлучень та смертей. Здійснювали її органи радянської влади відповідно до правил, закріплених декретами Раднаркому УСРР «Про громадянський шлюб і про ведення книг актів громадянського стану» та «Про розлучення» від 17 лютого 1919 року, опублікованих за підписами голови Раднаркому УСРР Х. Раковського, наркома юстиції УСРР О. Хмельницького та керуючого справами уряду М. Грановського 20 лютого того ж року [36, с. 168-170]. Положення декрету «Про розлучення» поширювалися і на церковні та релігійні шлюби дореволюційного періоду, що відтепер прирівнювалися до зареєстрованих громадянських шлюбів і визнавалися дійсними.

Допоки центральними відомствами Наркомату внутрішніх справ УСРР запроваджувалися нові форми бланків, книг реєстрації актів громадянського стану із зразками їх заповнення, місцеві підвідділи загсу робили записи шлюбів, народжень,

розлучень, смертей у старих, переважно православних метричних книгах, змінюючи їх розмітку, назви колонок. На останній сторінці таких книг розміщувався остаточний запис про кількість зареєстрованих осіб, аркушів, а протягнутий крізь кожен з цих книг шнур заклеювався сургучевою печаткою.

Так, при фіксації актів шлюбів, народжень і розлучень уже не робилися відмітки про виконання релігійних обрядів чи сімейний стан (неодружений, дівиця), а з 22 квітня 1920 року почали вказувати під іменем, по батькові і т.д. громадянство, знання мов і володіння ними. Наприклад: «Нухим Бенционович Лондон, конторщик южнорусского химического завода в г.Киеве. Еврей. Родной язык русский. Читает и пишет на русском и на еврейском» [37, с. 894]. Також з 23 червня 1920 року додалися записи і в колонці особливих приміток, де зазначалася не тільки кількість шлюбів, а й кількість дітей, їх вік і від якого шлюбу [38, с. 123]. До того ж частими стали випадки розлучення, які до 1920 року записували в «особливих примітках» книги реєстрації актових записів про одруження (див. табл. 2) [39, с. 96].

Таблиця 2.

**Книга реєстрації актових записів про одруження за 1920 рік у Полтаві
(фрагмент)**

№ записи	№ записи в местном парт-архиве	Месяц и число заключения брака	Имя, отчество, фамилия и род занятия жениха и невесты	Местожительство и адрес жениха и невесты	Год, месяц, и число рождения жениха и невесты	Семейное положение жениха и невесты (холосты, вдовы, разведены)	Фамилия, которой брачующийся желают именоваться	Особое примечание
----------	--------------------------------	--------------------------------	---	--	---	---	---	-------------------

На процесі розлучення в радянській Україні до 1920 року зупинимося детальніше, розглянувши його характер. Як не дивно, процедура розірвання шлюбу кардинально не змінилася, порівняно з тим, як то відбулося в Росії. Випадків розлучень справді збільшилося, але щоб отримати дозвіл, громадянам доводилося дотримуватися старої церковної схеми, де спочатку подавалася заява до своєї парафіяльної ради, яка обмірковувала справу за участі настоятеля цього храму, потім, коли прохання про розрив шлюбу визнавалося ґрунтовним, складалася відповідна постанова. Постанову парафіяльної ради посвідчувала волосна церковна рада, котра в разі потреби мала право перевірити справу. Тільки після цього прохач міг звернутися до Всеукраїнської православної церковної ради чи іншого українського церковно-релігійного органу (за уповноваженням Всеукраїнської православної церковної ради) за одержанням остаточної ухвали [40, с. 105]. А записи про народження, шлюб і смерть парафіяльна рада робила для своїх потреб. Тільки з 1920 року записи про розірвання шлюбу набули самостійних ознак (див. табл. 3) [41, с. 114].

Таблиця 3.

**Книга реєстрації актових записів про розірвання шлюбу посаду Крюків
Кременчуцького повіту Полтавської губернії за 1920 рік (фрагмент)**

№ записи	Месяц и число постановления о разводе	Название суда, вынесшего постановления и № постановления	Имена, фамилии и род занятий разводящихся	Место жительства разводящихся	Возраст (год, месяц и число) разводящихся	Семейное положение, предшествовавшее расторжению брака	Число детей, происшедших от расторгнутого брака	Фамилии, которыми желают именоваться разводящиеся супруги и их дети	Особые примечания
----------	---------------------------------------	--	---	-------------------------------	---	--	---	---	-------------------

Треба зауважити, що право на розлучення отримували не лише ті подружжя, які зареєструвалися після революції у загсі, а й ті, що уклали шлюб до появи декрету 20 лютого 1920 року. Радянський закон не обмежував кількості разів вступу у шлюб (за релігійним обрядом не можна було вступати у шлюб більше, ніж тричі), давав досить засобів боронити дружину, яка мала до цього менше прав - це і характеризувало вільний союз між чоловіком і жінкою [42, с. 92].

З появою 4 березня 1919 року декрету Раднаркому УСРР «Про права громадян змінювати свої прізвища і прозвища» перелік реєстраційних книг у загсах поповнювався

книгами записів осіб, що змінили свої прізвища і прізвиська, крім випадків вступу в новий шлюб [43, с . 303-304].

Розглядаючи записи про народження, слід зазначити, що у них новими стали колонки, де вказувалося місце народження, постійне місце проживання батьків і якою за рахунком народилася дитина. У реєстрації актових записів про смерть, змінилося розташування, зміст і кількість колонок. Новими стали ті з них, що містили повідомлення про місце смерті та постійне місце проживання померлого. Було й ще одне нововведення, яке стосувалося поховання. Поховальні релігійні обряди в храмах і на кладовищах, переданих декретом Раднаркому УССР «Про кладовища і похорони» 1 червня 1919 року у відання відділів комунального господарства місцевих рад депутатів, відповідно до цього декрету дозволялося відправляти за бажанням родичів і близьких померлого за їх рахунок. Але жодне поховання не могло бути допущене управлінням кладовища без наявності виданого місцевим підвідділом записів актів громадянського стану документа, який засвідчував реєстрацію в ньому факту смерті даної особи [44, с. 620].

Як бачимо, книги реєстрації актових записів про шлюб, розлучення, народження і смерть з 1917 року зазнали певних доповнень і змін. У їх основі тепер лежала не загальна інформація про суспільні верстви населення, а контроль і аналіз соціального стану кожної особи. Проте тільки у 1924 році метричні книги стали справжнім уособленням такого контролю і включали в себе не лише доповнення, а й регламентаційні нововведення, що ставали невід’ємним джерелом встановленої інформації для радянської влади.

Саме з 1924 року змінилася вся форма книг: таблиці розкреслювалися не власноручно, а на поліграфічній фабриці, питання щодо громадянського стану друкувалися українською мовою, а не російською, і обов’язковими ставали питання такого характеру як національність, грамотність, причина станової події тощо (див. табл. 4) (45, с. 9).

Таблиця 4.

Книга реєстрації актових записів про одруження за 1924, 1925 рік у Полтаві (фрагмент)

У.С.Р.Р. Установа ЗАГС № _____ Книга № ____
Народний комісаріат Запис про шлюб № _____ за 192__ р.
Внутрішніх справ

1.Час складання шлюбу: «__» дня _____ місяця 192__ рік

Відомості про молодих	Про молодого	Про молоду
2. Прізвище, ім'я, по батькові.....		
3. Вік (рік, місяць, день народ-ня..... або років від нар-ня).....		
4. Місце проживання (округа, р-н і село або місто, вул., № буд.....		
5. Сімейний стан перед шлюбом.....		
6. Котрий раз бере шлюб.....		
7. Національність.....		
8. Головне заняття.....		
9. Становище в промислі ((робітник, службовець, хазяїн).....		
10. Грамотність.....		
11. Прізвище, котре надалі матиме.....		

Підписка молодих. Підписами своїми стверджуємо, що одружємось по добрій волі і що передбачених законом перешкод до шлюбу немає.

Підпис молодого _____ Зав. Загсом _____
«->» молодої _____ Реєстратор _____

Інформація про новонароджених носила схожий зміст, але цікавим було те, що в книгах реєстрації таких актів стали записуватися випадки про мертвонароджених і знайдених дітей. До того ж у лікарнях, де народжувалася дитина, почала видаватися батькам обов’язкова довідка лікаря (свідцтво про народження) (46, с. 23).

Слід зазначити, що тільки за один рік у Полтаві (з 25 лютого по 31 грудня 1925 року) було здійснено 218 записів про розлучення. Цей показник вражає, якщо згадати дореволюційні часи, коли за рік могло взагалі не бути розлучень. Серед відомостей про

розлучених зазначалося їх прізвище, ім'я, по батькові, вік, місце проживання, національність, головне заняття, грамотність і т.д. Новими стали питання такого характеру: хто прохає про розлучення (сам чоловік, сама жінка або обоє за згодою), коли взято шлюб, що нині розривається, де взято цей шлюб, після розлучення скільки дітей залишилося у кожного із батьків, імена цих дітей (47, с. 3). Кожний випадок розлучення розглядався у судовому порядку і завершувався його постановою.

Реєстрація актових записів про смерть також кардинально змінила свою структуру. Тепер замість загальноприйнятих до цього таблиць на сторінках книг розміщувалося 12 питань з пропущеними поряд місцями для запису даних про померлу особу. Серед основних були включені такі пункти: місце, де померла особа (округа, місто, лікарня), прізвище, ім'я, по батькові того, хто заявив про смерть, сімейний стан померлого, його національність, соціальний стан тощо (48, с. 20).

Така чітка організація нормативного регулювання в радянській Україні стала результатом усунення релігійних моделей шлюбно-сімейних взаємин. Вершиною становлення процесу можна вважати ще й додатково створену і з 1924 року вдосконалену книгу реєстрації актових записів про зміни прізвищ та імен. Вона була створена за зразком попередніх актів, включаючи в себе інформацію про вік, місце проживання, сімейний стан осіб, а також нове прізвище чи ім'я (49, с. 3). Усі вище-згадані акти громадянського стану ще будуть доповнені й частково змінені, але значно пізніше: тільки після Другої світової війни.

Таким чином, мусимо констатувати, що потреба змін у церковному регулюванні деяких аспектів шлюбно-сімейних взаємин передреволюційної доби об'єктивно передбачала поступки з боку церкви на користь державі. Революційні події і відокремлення церкви від держави спричинили нанесення не тільки нищівного удару духовенству, а й відмову від запозичення досягнень попередників у регулюванні актів громадянського стану згідно з нормами канонічного права. На думку автора, це було не що інше, як втрата наукової і загальної традиції документальної фіксації визначених особистих і соціальних характеристик кожної окремої людини.

Джерела та література:

1. Добровольский В. Брак и развод: Очерк по русскому брачному праву. - СПб: Типографии «Труд», 1903. - 247 с.
2. Железнодорожский Г. Подружжя та розвід. - Харків: Юрвидав, 1927. - 88 с.
3. Трелин В.Ф. О расторжении браков в духовных консисториях. - М.: Синодская типография, 1916. - 28 с.
4. Сухоплюев І. Відокремлення церкви від держави. Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, обіжників і пояснень Наркомвнусправ УСРР // З передмовою Балицького В.А. - Харків: Юрвидав Н.К.Ю. УСРР, 1929. - 47 с.
5. Железнодорожский С. Подружжя та розвід. - Х.: Юрвидав, 1927. - 88 с.
6. Сливичкий В.І. Основные вопросы брачного и семейного права УССР // Памяти проф. В.М.Гордона. Сборник статей кафедры «Проблемы современного права» и правового факультета. - Харьков: Госиздат Украины, 1927. - 228 с.
7. Григоровский С. Сборник церковных и гражданских законов о разводе и судопроизводстве по делам брачным. С дополнением и разъяснением по циркулярным и сепаратным указам Святейшего синода и с приложением таблиц графического изображения степеней родства и свойства. - Изд. 3-е. - СПб: Скоропечатная Либермана Я.И., 1897. - Т. XI. - 232 с.
8. Цыпкин П.С. Закон 12 марта 1917 года о некоторых изменениях и дополнениях действовавших узаконений о личностных и имущественных правах замужних женщин об отношениях супругов между собой и к детям / Сборник узаконений 1914 года. - СПб: Законоведение, 1914. - 114 с.
9. Дяконов Л.П. Советские законы о церкви. - Ленинград, 1926. - 94 с.
10. Елпатьевский А.В. К истории документирования актов гражданского состояния в России и СССР (с XVII века по настоящее время) // Актовое источниковедение. - М., 1979.
11. Антонов Д.Н., Антонова И.А. Метрические книги: время собирать камни // Отечественные архивы. - 1996. - № 4.
12. Конькова А. Законодательство Российской империи о составлении и оформлении метрических книг // Государство и право. - 2000. - № 11. - С. 81-88.
13. Убийство на ревности // Полтавский вестник. - 1909. - 21 мая - № 1948. - С 2.
14. Акти громадянського стану // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. - Париж- Нью-Йорк: Молоде життя, 1955. - Т. 1.
15. Антонов Д.Н., Антонова И.А. Названа праця.
16. Елпатьевский А.В. Названа праця.

17. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО), ф. 706, оп. 2, спр. 7, арк. 35.
18. ДАПО, ф. 1011, оп. 9, спр. 92, арк. 237.
19. ДАПО, ф. 1011, оп. 5, спр. 97, арк. 194.
20. Григоровський С. Названа праця.
21. ДАПО, - ф. 706, оп. 2, спр.5, арк. 102.
22. Там само.
23. Там само, Спр. 7. - Арк. 235
24. Леонтьева Т.Г. Вера и бунт: духовенство в революционном обществе России начала XX века. - Вопросы истории. - № 1. - 2001. - С. 29 - 42.
25. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины (далі: СУ УССР). - Харьков, 1919. - № 3. - Ст. 37.
26. Материалы Предсоборного присутствия. Специальное приложение. Религиозное положение в России конца XIX - начала XX века // Русская мысль. - 1995. - 31 августа - 6 сентября. - № 4090. - С. 1.
27. Там само.
28. Декреты Советской власти. - Т. 1. - 25 октября 1917 - 16 марта 1918. - М.: Госполитиздат, 1957. - 625 с.
29. СУ УССР. - Харків, 1918. - № 10. - Ст. 152.
30. Желзнодорожский Г. Подружжя, родина, аліменти. - Харків: Юрвидав, 1929. - 80 с.
31. Декреты Советской власти. - Т. 1. - 626 с.
32. Ульяновський В.І. Церква в Українській державі 1917-1920 років (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навчальний посібник. - Київ, 1997.
33. СУ УССР. - Харків, 1919. - № 3. - Ст. 37.
34. Державний архів Харківської області, ф. 202, оп. 1, спр. 36, арк. 51.
35. СУ УССР. - Харків, 1919. - № 12. - Ст. 143.
36. Там само, Ст. 144.
37. ДАПО, ф. 9126, оп.1, спр. 4, арк. 36.
38. Там само, спр. 3, арк. 3.
39. Там само, арк. 168.
40. Там само, ф. 3872, оп.1, спр. 407, арк. 102.
41. Лаврик Г.В. Правове забезпечення реєстрації актів громадянського стану в радянській Україні у 1919 - 1921 роках та її антирелігійна спрямованість // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. - Випуск 22. - К.: Інститут держави і права імені В.М.Корецького НАН України, 2003.
42. Советское гражданское право. - Советское семейное право. Библиография. 1917-1960. - Москва, 1962. - 664 с.
43. СУ УССР. - Полтава, 1919. - № 6. - Ч. 2. - Ст. 68.
44. Там само. - Харків, 1919. - Ч. 2. - Ст. 226.
45. ДАПО, ф. 9126, оп. 1, спр. 26, арк. 132.
46. Там само, спр. 25, арк. 399.
47. Там само, спр.30, арк. 220.
48. Там само, спр. 29, арк. 362.
49. Там само, спр. 31, арк. 13.

Оксана Оніщенко

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ

Сьогодні, коли йде інтенсивне переосмислення історичного минулого, поступово розширюється тематика та проблематика досліджень, спостерігається поглиблення спеціалізації та міждисциплінарна інтеграція.

Поява у 80-х рр. ХХ ст. так званої «нової соціальної історії» спонукала до вивчення та аналізу інформації про становище і вклад обох статей у господарську та духовну сфери людської життєдіяльності¹. У поле зору істориків потрапили питання ментальності, ролі людської суб'єктивності, соціальної та історичної психології обох статей, поведінки людини у різноманітних взаємозв'язках та ситуаціях, різних суспільних групах, у родині і у буденному, матеріально-практичному та духовному

житті. Внаслідок цього закономірним явищем стало використання нових категорій. Саме завдяки поступу наукових поглядів щодо місця людини в історії та суспільстві у лексичному апараті дослідників з'явилося поняття гендеру (від англ. gender - стать).

На сьогодні загальноприйнятим є визначення гендеру як соціальної статі, на протиположності статі біологічній, тобто відмінності у соціальних ролях, формах діяльності, поведінці, ментальних та емоційних характеристиках чоловіків та жінок ².

Витоки як жіночої, так і гендерної історії слід шукати у фемінізмі, який для практично-історичного обґрунтування своїх теоретичних засад на початку розвитку звертався до досліджень історії жінок, а на сучасному етапі для глибшого вивчення взаємин чоловіків та жінок розширює коло досліджуваних проблем.

Загалом, гендерний підхід в історичній науці трактується як діалог статей в плані реконструкції історичного розвитку з урахуванням форм їхньої взаємодії, що в свою чергу наближає дослідника до розуміння загального і специфічного, соціального і індивідуального, подібного і відмінного в еволюції духовного світу чоловіка і жінки ³.

В Україні гендерний підхід, закріпившись в літературознавстві, філософії, лінгвістиці, поступово набирає обертів і в історичній науці. Саме завдяки йому ми маємо змогу значно збагатити наші знання про минуле, особливо коли мова йде про переломні та неоднозначні для країни моменти, якими були події 1917 року. Тому досить актуальною сьогодні є потреба у визначенні наявної історіографічної бази історичних праць із зазначеної проблеми, залученні до нових досліджень широкого спектра наукових праць.

Метою даної роботи є систематизація досліджень української історіографії щодо подій 1917 року з точки зору гендерного аспекту проблеми.

Загалом на Заході жіноча тема з'явилася у світовій історичній науці та історіографії лише наприкінці XIX - початку XX ст. у зв'язку з першою хвилею фемінізму. Феміністична критика зруйнувала усталену оцінку історичних періодів, показавши, що значення поворотних точок в історії для різних статей не збігається, а інколи навіть і відмінне. Однак досвід істориків довів, що ефективнішими є ті дослідження, які не ізолюють жіночу історію та зберігають традиційну періодизацію ⁴.

Значний спадок у вигляді численних праць, присвячених діяльності жінок у роки революції та громадянської війни, залишила радянська історіографія ⁵. У працях такого роду зазвичай переважає гіпертрофований пієтет, особливо у висвітленні героїзму, завзятості, активної роботи жінок у боротьбі за встановлення радянської влади. Це також безпосередньо стосується висвітлення питання жіночої освіти, де досить чітко проступає ідейний вплив партії ⁶.

Однак, незважаючи на те, що радянська література була продуктом певних історичних обставин і основна увага дослідників приділялася соціально-класовій природі пригніченого становища жінки, слід відзначити наявність у ній вагомого фактологічного матеріалу. Тому, на нашу думку, незаангажований підхід до доробку радянської історіографії може відкрити багато цікавих фактів та жіночих постатей, спонукати до нових ракурсів розгляду теми.

Українська зарубіжна історіографія представлена переважно творами істориків діаспори. Цілий ряд різного роду праць присвячений висвітленню ролі українських жінок у національно-визвольній боротьбі 1917 року та їхньому внеску у розвиток українського суспільства взагалі ⁷.

Надзвичайно цінними та цікавими є розвідки біографічного характеру. Це нариси життя та творчості, дослідження наукової й громадської діяльності визначних українських жінок, таких як Н.Полонська-Василенко, В.Черняхівська, В.Радзимовська, В.О'Коннор-Вілінська, Н.Кобринська, М.Рудницька та інші ⁸.

Софія Русова, яка сама була активною учасницею громадсько-політичного життя України у 1917 році, у своїй праці «Наші визначні жінки: літературні характеристики-силуети», що вийшла у Канаді у 1945 р., підкреслювала особливу роль українок в історичному процесі в Україні. Висвітлюючи жіночі постаті, вона зазначала, що «жінка

внесла в загальний культурний наш поступ багато чогось своєрідного, належного до особливої жіночої психології»⁹.

Досить плідними виявилися дослідження істориків діаспори щодо зародження та становлення українського жіночого руху на початку XX століття та його розвитку у роки Першої світової війни та революції 1917 - 1921 рр.¹⁰ Спільним у цих працях є те, що автори пишуть про існування українського жіночого руху як самостійного явища, проте підкреслюють, що його ідейну спрямованість та практичну діяльність не можливо розглядати окремо від українського національно-визвольного руху¹¹.

Етапною у дослідженні українського жіночого руху стала праця американки українського походження М.Богачевської-Хомяк «Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884 - 1939». Авторка, спираючись на ретельне вивчення літератури та джерел жіночого руху в Україні як на західних, так і на східних її територіях за часів двох імперій, а потім радянської влади та діяльності жіночих організацій в еміграції, створила одне з найповніших досліджень громадсько-політичної та культурної діяльності українських жінок у таких широких географічних та хронологічних рамках. Окремий розділ у книзі присвячено їх участі у національно-визвольних змаганнях 1917 - 1921 років. У ньому, як і у всій монографії, червоною ниткою проходить ідея домінування серед українських жінок так званого практичного фемінізму. Акцентуючи увагу на поєднанні у жіночому русі фемінізму і націоналізму, дослідниця зазначала, що «українські жінки створили унікальну на той час модель громадської організації бездержавного суспільства»¹².

У цілому історики діаспори розглядають жінку у суспільстві крізь призму національно-державного підходу. Їхнім роботам також притаманний популярно-публіцистичний виклад матеріалу, певний брак джерельної бази та аналітичних праць. Проте їм слід віддати належне, адже саме вони не лише не дали забути про жінок в історії України, але й значно поповнили історіографічну базу даної проблематики.

В Україні, на нашу думку, модерні гендерні студії перш за все завдячують своїй появі розвиткові українського літературознавства 90-х років XX ст. Біля витоків теоретичного розвитку феміністичних і тендерних досліджень на українському матеріалі стояла С.Павличко - перекладачка, літературний критик, вчений-літературознавець. Її роботи, вміщені в українських та зарубіжних виданнях, були присвячені питанням критики та інтерпретації української літератури, феміністичного руху в Україні, сучасного становища українського жіноцтва¹³.

Найбільш чітко виявляється та яскраво простежується гендерний підхід у літературознавчих та теоретичних працях діячок Київського центру гендерних студій В.Агеєвої, Т.Гундорової та Н.Зборовської¹⁴, доробку Харківського центру гендерних досліджень, репрезентованого працями І.Жерьобкіної, В.Суковатої та інших¹⁵.

Н.Шевченко, представниця Миколаївського фонду «Жіноча перспектива», у своїй статті аналізує трансформацію феміністських поглядів у тендерний вимір у західних країнах і змальовує перспективи розвитку гендерних студій в Україні¹⁶.

Вагому складову сучасної історіографії жіночих студій становлять дослідження про цілий ряд жіночих особистостей в українській історії кінця XIX - XX ст. У збірці «Ми - в історії» розповідається про Д.Гуменну, С.Русову, Н.Суровцову, О.Телігу та інших українських жінок, які відзначилися в різних галузях культури, науки, політики, громадської роботи¹⁷.

Також звернемо увагу на дослідження І.Денисюка та Т.Скрипки про родину Косачів, В.Дрозда про три давні українські роди Клепачівських, Аркасів та Феценко-Чопівських, І.Матяш про К.Грушевську, Ю.Солод про Л.Старицьку-Черняхівську, Б.Червака про О.Телігу тощо¹⁸.

У зв'язку з тим, що історіографія визначеної автором статті теми не була предметом спеціальних наукових досліджень, це спонукає до залучення літератури з цілого ряду суміжних проблем, у якій можемо зустріти згадки, віднайти факти про життя та

діяльність жінок під час революції 1917 року в Україні. Це, перш за все, праці, у яких репрезентовано різні верстви населення.

У дослідженнях, присвячених соціально-політичним та економічним аспектам життя робітників періоду 1917 - 1920 років, можна зустріти певну статистичну інформацію щодо жінок, зайнятих у промисловості, простежити відмінності між умовами праці, тривалістю робочого дня, матеріальним становищем та рівнем життя робітників-чоловіків та жінок-працівниць¹⁹.

Сучасні дослідники українського села підкреслюють, що політично-соціальні зміни у державі на початку ХХ ст. не обійшли селянство і досить суттєво вплинули на їхню ментальність та суспільний статус кожного члена родини²⁰. Особливий інтерес становить робота Р.Чмелика, присвячена безпосередньо українській родині. Автор розглядає шляхи утворення та розвитку селянської сім'ї від другої половини ХІХ ст., простежує трансформацію її соціальної та національної структури, економічних, виховних та відтворюючих функцій внаслідок перебудови державного ладу країни²¹.

У дослідженнях з історії української інтелігенції жінки також репрезентовані, але як і в більшості праць, частково²². Здебільшого це інформація про освіту, культуру, громадські організації, доброчинність, адже саме ці сфери традиційно вважалися пріоритетними у діяльності жінок ще з ХІХ ст. і продовжували залишатися такими і у 1917 році, незважаючи на те, що загалом суспільний статус жінки зазнав значних перетворень²³.

Важливим здобутком стало отримання жінками виборчих прав саме у 1917 році та активна участь жіноцтва у ряді виборчих кампаній. Тут слід відзначити розвідки Н.Миронець та Л.Петришиної, які стосуються безпосередньо діяльності жінок в Українській Центральній Раді²⁴.

На наш погляд, огляд історіографії буде дещо неповним, якщо обійти у ньому здобутки регіональної історії. Останнім часом стали актуальними дослідження про перебіг революційних подій на віддалених від центру територіях. Місцеві автори значно повніше відображають різні аспекти життя суспільства на периферії: політичну ситуацію, настрої громадян обох статей, їхнє ставлення до революції, війни як світової, так і громадянської, багатопартійність, суспільну активність населення, його економічне становище, ситуацію в промисловості, сільському господарстві, матеріальне забезпечення, соціальні проблеми, демографічну ситуацію, систему освіти, писемність, рівень злочинності тощо²⁵.

У цілому ж аналіз доробку української історіографії революції 1917 року свідчить, що серед жіноцтва спостерігався той же розкол, що і в усьому суспільстві. Поведінка жінок здебільшого визначалася психологією та світосприйняттям того прошарку, до якого вони належали. Жінки певного кола в цілому поділяли з чоловіками погляди та переконання, властиві даній соціальній групі, і керувалися ними у своїй громадсько-політичній та освітньо-культурній роботі.

Таким чином, розгляд проблеми гендерного аспекту української історіографії революції 1917 року свідчить, що дана тема достатньо забезпечена літературою та історичними працями різних типів та рівнів. Це певним чином засвідчується і появою спеціальних лекційних курсів та запровадження їх до освітніх програм вищих навчальних закладів України²⁶.

Проте, як бачимо, повноцінних гендерних досліджень нашої історіографії конче бракує. Загальною рисою майже всіх зазначених в огляді робіт є те, що вони мають вузьку тематичну спрямованість, присвячені тому чи іншому явищу, інституту, руху, галузі, окремому прошарку суспільства, окремій особі тощо. У більшості з них знаходимо лише поодинокі згадки про повсякденне життя жінок, їхню професійну та громадську діяльність.

Саме тому становлення та розвиток нової в нашій країні галузі історичної науки - гендерних досліджень - вимагає комплексного підходу та систематизованих досліджень, а також залучення новітнього теоретичного та методологічного потенціалу до

висвітлення історії 1917 року.

Джерела та література:

1. Шевченко Н. В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні // Український історичний журнал. - 2001. - № 1. - С. 30.
2. Чухим Н. Гендер та гендерні дослідження в ХХ ст. // Ї: Незалежний культурологічний часопис. - 2000. - № 17. - С. 23 - 24.
3. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні. - Одеса, 1999. - С. 6 - 7.
4. Чухим Н. Д. Феміністична парадигма історії // Філософські читання пам'яті П.Копніна (4 - 5 жовтня 1997р.). - К., 1998. - С. 128.
5. Бабенко Е., Зуева Л. Революцією призвані // Радянська Україна. - 1967. - 8 березня; Женщины русской революции. - М.: Политгиздат, 1968.; Єжова Г., Кольяк Т. Гартована юність. 1917 - 1920 рр. - К., 1960; Тимченко Ж. П. Радянські жінки в роки громадянської війни // Український історичний журнал. - 1980. - № 10. - С. 49 - 58; Тимченко Ж. Трудящі жінки в боротьбі за владу рад в Україні, 1917 - 1920. - К., 1966; Тимченко Ж. Участь жінок-робітниць Києва у революційній боротьбі (березень 1917 - січень 1918) // Український історичний журнал. - 1982. - Ч. 1. - С. 57 - 65; Чирков П. М. Решение женского вопроса в СССР (1917 - 1937 гг.). - М.: Мысль, 1978.
6. Малинко Й. Г. Деятельность высших женских курсов на Украине (кон. XIX - нач. XX вв.) // Вопросы истории СССР. - 1984. - Вып. 29; Михеева З. П. Высшее женское образование в дореволюционной России (1872 - 1917 гг.). - М., 1969; Филиппова Л. Д. Из истории женского образования в России // Вопросы истории. - 1963. - № 2. - С. 209 - 218.
7. Деиц Д. Важливе місце української жінки в суспільстві // Визвольний шлях. - 1997. - № 6; Драч В. Наші героїні // Вісті комбатанта. - 1965. - Ч. 1 (17); Задояний В. Жінки - героїні української визвольної боротьби // Пам'ятна книга. - Гамільтон, 1987; Рихтицька Д. Українська жінка в дзеркалі життя і боротьби // Визвольний шлях. - 1996. - № 5.
8. Винар Л. Наталія Полянська-Василенко // Український історик. - 1969. - № 4 (24). - С. 123 - 124; Грінченко А. Вероніка Черняхівська // Зона. - 1998. - № 13; Розгін І. Валентина Радзимовська. Короткий нарис життя та наукової й громадської її діяльності. - Вінніпег, 1968; Хорунжий Ю. У тузі за Батьківщиною // Зона. - 1993. - № 4. - С. 237 - 240.
9. Русова С. Наші визначні жінки: літературні характеристики-силуети. - Вінніпег, 1945 - С. 11.
10. Книш І. Відгуки часу. Вибрані нариси, статті, спогади, матеріали. - Вінніпег, 1972; Книш І. Жінка вчора й сьогодні. Вибрані статті. - Вінніпег, 1958; Павликовська І. На громадський шлях: з нагоди 70-ліття українського жіночого руху. - Філадельфія, 1956; Рожанковська І. Архів українського жіночого руху // Наше життя. - 1984. - Ч. 3 - 4; Янішевська Г. 50-річчя здобуття громадських прав української жінки: Жіночий рух від часу української національної революції 1917 - 1967. - Вінніпег: Торонто, 1968.
11. Рибак О. Назв. праця. - С. 119.
12. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884 - 1939. - К., 1995. - С. 10.
13. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. - К., 1997; Павличко С. Листи з Києва 12 травня 1990 - 2 квітня 1991. - К., 2000; Павличко С. Фемінізм. - К., 2002.
14. Агєєва В. Жіночий простір. Феміністичний дискурс українського модернізму. - К., 2003; Гундорова Т. Деконструкція і гендер // Філософська думка. - 2001 - № 1. - С. 81 - 91; Зборовська Н. Жіноче письмо на порубіжні віків // Слово і час. - 2004. - № 2.
15. Жеребкіна Й. А. Женское Политическое Бессознательное: Проблема гендера и женское движение в Украине. - Харьков, 1996; Суковата В. Феміністська теологія в системі гуманітарного знання // Філософська думка. - 2000. - № 6. - С. 85 - 102.
16. Шевченко Н. В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні // Український історичний журнал. - 2001. - № 1. - С. 30 - 39; № 2. - С. 34 - 48.
17. Ми - в історії. - К., 1998.
18. Денисюк І. О., Скрипка Т. О. Дворянське гніздо Косачів. - Львів, 1999; Дрозд В. Сто літ любові: Портрет української родини на тлі епохи // Вітчизна. - 2003. - № 7 - 8. - С. 11 - 103; Маташ І. Катерина Грушевська. Життєпис, біографія, архіви. - К., 1997; Солод Ю. Державотворчі й націєтворчі магістралі в політичній та мистецькій практиці Людмили Старицької-Черняхівської // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. - К., 2000. - С. 71 - 80; Червак Б. Олена Теліга. Життя і творчість. - К., 1997.
19. Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917 - 1920 рр. - К., 1995; Реєнт О. П. Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917 - 1920 рр. - К., 1996.

20. Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917 - 1927 рр.). - К., 2000; Присяжнюк Ю. Ментальність і соціальна поведінка українських селян у пореформений період (друга половина XIX - початок XX ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. - Львів, 2002. - Вип. 37.
21. Чмелик Р. Мала українська сім'я другої половини XIX - початку XX ст. (структура і функції). - Львів, 1999.
22. Балицька О. Деякі питання державотворчої діяльності української інтелігенції (березень 1917 - квітень 1918) // Розбудова держави. - 1993. - № 11. - С. 28 - 35; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX - XX ст.: Соціально-політичний портрет. - К., 1993; Нариси історії української інтелігенції: Перша половина XIX ст.: У 3 кн. - К., 1994.
23. Зубалій О. Д., Рященко Д. С. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917 - 1920 рр.) // Український історичний журнал. - 1998. - № 3. - С. 12 - 23; Осташко Т. С. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради // Український історичний журнал. - 1998. - № 3. - С. 24 - 38; Романько І. Театральна справа в Україні під час влади національних урядів (1917 - 1920 рр.) - К., 1999.
24. Миронець Н. Жінки в Українській Центральній Раді // Слово і час. - 1996. - № 8 - 9. - С. 52 - 55; Петришина Л. Роль жінок у діяльності Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. - К., 2000. - С. 285 - 293.
25. Бойко В.М., Демченко Т.П., Оніщенко О.В. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. - Чернігів, 2003; Вирський Д. Кременчук 1917 - 1920 рр.: провінційні образи революції. - К., 2002; Реверук В. Я. Полтавщина в добу Української революції 1917 - 1920 рр. - Полтава, 2002.
26. Жінка в науці та освіті України XIX - XX ст. (Програми спецкурсу Київського університету ім. Т.Г.Шевченка). - К., 2001; Зленко В. Історія феміністичного руху. (Програма лекційного курсу для гуманітарних спеціальностей). - К., 1998.

